РОМАН КОЛІСНИК

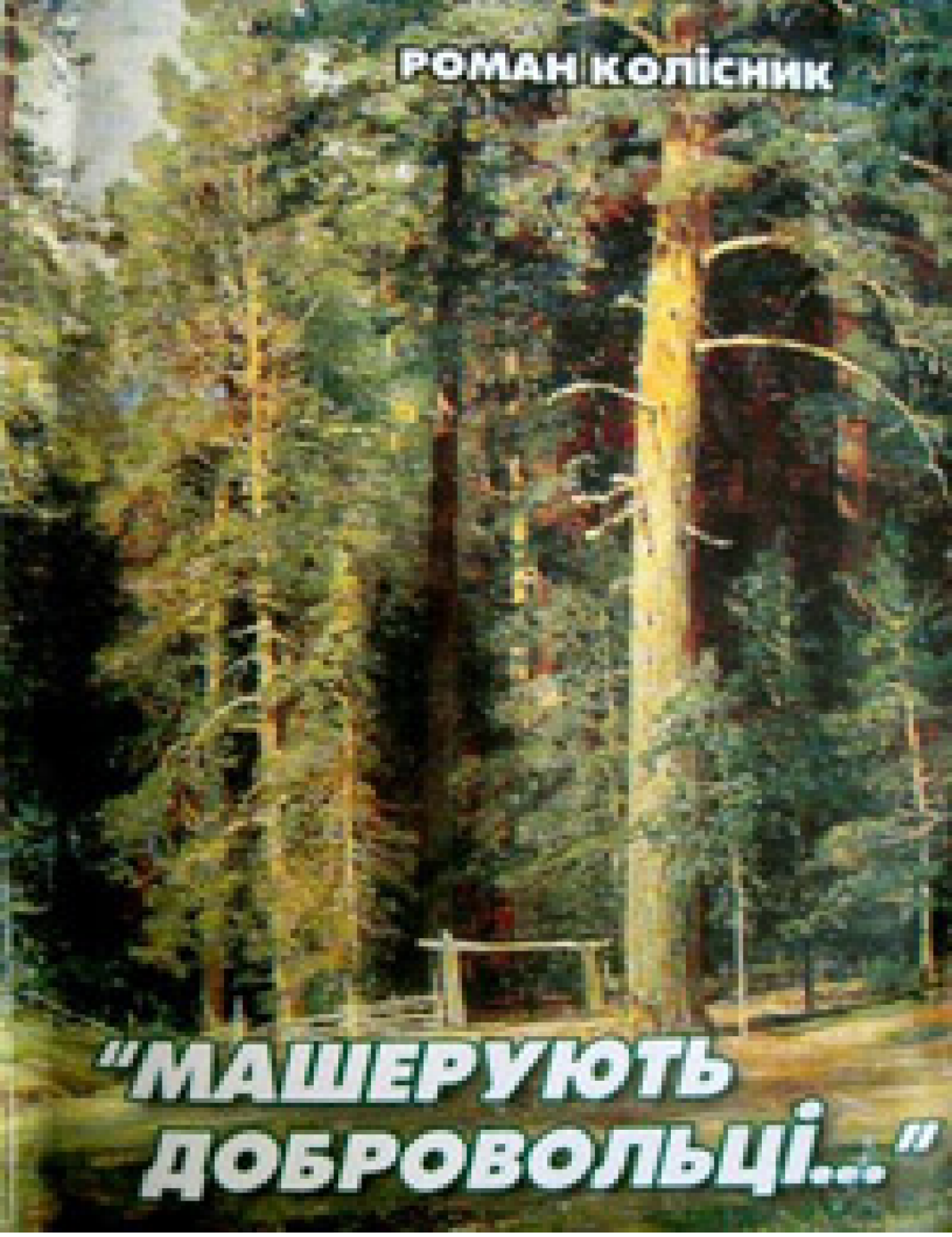

"МАШЕРУЮТЬ ДОБРОВОЛЬЦІ..."

SHOUT
SHARE
IT

-
- До Дивізії
- Гайделяґер
- Ляуенбурґ
- Нойгаммер
- Старшинська школа
- Словаччина
- Словенія
- «Доннерветтер»

Присвячую спомини моїм з одної гімназійної лавки товаришам:

«Цюцькому» — Данилові Грималюкові та «Цибухові» — Євгенові Цибульському, які загинули на рідних землях: Грималюк під Бродами, Цибульський, перейшовши до УПА.

Автор. Тернопіль 2003

Ці спомини я написав кільканадцять років після закінчення війни. Пам'ять моя ще не була замрячена, хоч уже тоді забулися прізвища деяких людей та назви місцевостей, в яких мені доводилося бувати. Прізвища вживаю у виняткових випадках. У споминах я старався описати щоденне вояцьке життя добровольця під час війни в незвичайних і незвичних обставинах. Перечитуючи спомини сьогодні, більш, як через півсотню років після тих подій, дещо мені «вияснилося». Те, що тоді я робив «автоматично, ніби без надуми, сьогодні ясне. Наприклад: чому я пішов до Дивізії? Бо такий був час, — я відповідав. Це складніше питання.

Так само більш зрозумілі для мене деякі мої окремі дії чи поведінка, чи мої реакції в новому й чужому для мене оточенні. Хоча не зовсім. Деякі ситуації можуть виглядати тепер як нелогічні, або навіть комічні. Однак, як не знаєш, що робити, робиш навмання, імпульсивно, замість роздумати чи спитати когось, що робити. Англосакси кажуть: треба думати на ногах. Я й досі не вмію так думати. Я все сприймав, як воно ставалося, не стараючись що-небуть змінити в даній ситуації, навіть, якщо це було можливо. Виконував накази без спротиву, дослівно, як було сказано. «Давав по кулях» підлеглим воякам, як мені «давали по кулях» на рекрутському вишколі та підстаршинській школі мої зверхники згідно з німецькою закваскою: піт (пролитий під час вишколу) заощадить кров (на фронті)…

Ці спомини написані так, як було і як можна ті події описати. Не у всіх деталях і не у всіх епізодах — бо це неможливо. Мої спомини — це військова служба юнака, який провів своє життя в селі (Товстенькому, біля Кривенького), вчащав до гімназії за Польщі, середньої школи — за більшовиків, знову гімназії — за німців (в Чорткові), і таким поїхав у світ на «визвольні змагання».

Назву для споминів я взяв з популярної пісні в дивізії

«Машерують добровольці» (як колись ішли стрільці…), яку створив поет-композитор пісень Українських Січових Стрільців Роман Купчинський. Цю пісню я вперше почув при виїзді до дивізії у Львові. Мова цих споминів включає елементи «дивізійного військового арґо», який постав при вживанні німецької термінології на зброю, обмундирування та назви ранг, як теж німецькою мовою проводженому вишколі, що, очевидно, змішувалося з термінологією з українських армій з Визвольних змагань та галицькою фразеологією. До того поставали «новотвори». Наприклад, десятника вояки кликали «німецькой» — від німецької абревіятури на рангу «унтершарфюрер — уша». (В німецьких «ваффен — СС» не вживалося слова «пане» при звертанні чи рапортах до зверхника, а просто назву ранґи. В дивізії звичайно слово «пане» додавалося до назви ранґи, наприклад, «Пане сотнику»).

Тож доцільно подати хоч деякі пояснення для сучасного читача. Старшини — це офіцери, сотник — капітан, підстаршини — сержанти, стрілець — солдат. Сотня — рота, чота — взвод, рій — група. Гранатомет — міномет, скорострільна — кулемет, багнет — штик; кріс, рушниця — гвинтівка; їдунка, менашка — котьолок, хлібник — сумка, шолом — каска. Маючи свою військову традицію та військові словни¬ки, видані в минулому й у сучасній Україні, незрозумілим стає, чому Збройні сили України прийняли російську термінологію. При кінці книжки подана таблиця назв ранг військ СС і еквіваленти вермахту та українські ступені.

Роман Колісник, вересень 2002

До Дивізії

Чому я пішов до дивізії? Я не застановлявся над цим кардинальним питанням. У той час такі питання не приходили до моєї голови й мене не турбували. Чому мали б приходити чи турбувати? Я пішов, бо тоді був настав такий час. Це рішення прийшло мені природньо так, як у школі було переходити з кляси до кляси.

— Ні! Не так, — щойно пізніше в своєму житті мені стало ясно. Мене ж батьки виховували й немов приготовляли до такого кроку від малої дитини. Передплатили мені дитячий патріотичний журнал «Дзвіночок», який я дуже любив і який багато дав мені доброго. З нього ми, діти, вчилися співати нових пісень, проводили ігри. Батько після роботи брав мене на коліна й співав українські пісні. Увечері взимку ґазди, посходившись послухати новини із світу, які їм батько читав з тижневика «Неділя», згадували воєнні події. Про Петлюру, Галицьку армію. Бував я на концертах і виставах у читальні. В одній дитячій виставі я навіть грав козака. Ця вистава була написана віршем. Я ролю вивчив напам'ять і тільки в одному місці «затявся», але до рими повторив той самий рядок, і, мабуть, ніхто цього промаху з публіки не завважив. А між глядачами були моя мама, яка не приховувала своєї і гордости радости, та старший брат Антін. Ми, хлопці, приглядалися до вправ руханково-пожежного товариства «Луг», ходили на празники, на фестини до сусідніх сіл. Все це мало свій вплив на молоді душі.

І могила. Висипана в 1921 році, заходом о. Івана Главацького, в пам'ять полеглим воїнам у Визвольних змаганнях, висока на 8 метрів, з 10-метровим залізним хрестом. На мурі було дві таблиці. На одній напис: «З нами Бог, розумійте язициси і покланяйтеся, яко з нами Бог».

Друга залишається символічно без напису, аж до незалежної Української держави.

Рік-річно на празник на Зелені свята народ з довколишніх сіл збирався біля могили. Польська поліція сторожила, щоб ніхто не повішав вінка на високий хрест. Все-таки знаходилися відважні хлопці й дівчата, що підбігали до могили, по сходах підходили під хрест і лізли, мов по драбині, на самий вершок, вішаючи звичайно терновий вінок із блакитно-синіми стяжками. Поліція їх арештувала. Традицію і національну свідомість не здушила й совєтська влада. На Зелені свята 1940 року, священик не вийшов з церкви до могили. Не було хоругов. Народ, вийшовши після Служби Божої, немов зачарований магічною силою, попрямував

до могили, де всі поклякали й заспівали «Боже Великий…» З другим приходом совєтів у 1944 році, могила колола очі новій владі, яка планувала могилу знищити. Та в народі був впертий спротив. На наказ з'явитися на роботу, ніхто не прийшов. Врешті, могилу перенесено на цвинтар, здаля від шляху. В 1990 році могилу знову перенесено на старе місце і висипано ще вищу. На Зелені свята відбулося нове посвячення, на яке прибуло біля 20 тисяч народу. Навіть з Тернополя і Львова.

Згодом гімназія «Рідна школа», її вчителі, лекції, прочитані книги. Найболісніше й найглибше закарбувалася новеля Василя Стефаника «Сини», особливо кінець новелі.

— Послідний раз прийшов Андрій; він був у мене вчений. «Тату, каже, тепер ідемо воювати за Україну.» — «За яку Україну?» — А він підоймив шаблев груду землі та й каже: «Оце Україна, а тут і справив шаблев у груди — отут її кров, землю нашу ідем від ворога відбирати. Дайте мені, каже, білу сорочку, дайте чистої води, аби-м обмивси та й бувайте здорові!» — Як та єго шабля блиснула та й мене засліпила. «Сину, кажу, та є ще в мене менший від тебе Іван, бери і єго на це діло; він дужий, най вас обох закопаю у цу нашу землію, аби воріг з цего коріння її не віторгав у свій бік».

— «Добре, каже, тату, підемо оба».

— Та як це стара вчула, то я зараз видів, що смерть обвиласи коло неї білим рантухом. Я подавси до порога, бо-м чув, шо її очи віпали і покотилиси, як мертве каміне по земли. Так мені здавалоси, але світло на її чолі вже погасло…

— А рано вони оба виходили, а стара сперласи на ворота та не говорила, але так здалека дивиласи, як з неба. А як я їх скидав на колії, том казав: «Андрію, Іване, взад не идіт, за мене памнєтайте, бо я сам, ваша мама на воротях умерла…»

До самого вечора Максим водив коні по ниві та не кричав уже, геть замовк. Діти, що вівці гнали, люди, що плугами попри нього дзвонили, з ляку не поздоровляли його. Замазаний грязюкою, обдертий, кривий, він неначе западався в землю.

***

Пізнім вечером, як Максим пообходив корови та коні та подоїв вівці, увійшов до хати.

— Ти, небого, гет затихла, замертвіла, якби в тебе хто ніж упхав, не година слова сказати… Та я в тобі ще розгрібу трохи вогню…

Він зварив кулешу, убрав білу сорочку, повечеряв і затих.

Потім прикляк до землі і молився:

— А ти, Мати Божа, будь мойов ґаздинев; ти з своїм Сином посередині, а коло тебе Андрій та Іван по боках… Ти дала сина одного, а я двох.

І в найбільшій мірі насувалися на молоді голови, як нерозгаданий ребус: програні визвольні змагання.

Отже, дивуватися: чому?

Все це було у моїй підсвідомості, як підшкірна вода у і рут і встромиш у землю рискалем, і вода появляється.

І, як не дивно, батьки мене зовсім не відраджували. Бо як? Батько був шанований в селі, свідомо активний, був справником в кооперативі, радним у ґміні.

У нашому селі було багато поляків — одна третина на 500 господарств. Одна частина села так і називалася «Шляхта». Однак здобути більшість радних для українців у ґміні було не так легко. Перед виборами роздавали голоси (балоти) з відповідними надрукованими числами: одні таке-то число для українців, а інше для поляків. Коли батько йшов селом, біля одного обійстя господар підійшов до воріт, тримаючи в одній руці балот, а в другій прутик. Коли батько зблизився, він почав бити прутиком балот й повторяти, ніби до себе: «Хочеш бути радним? На маєш! На маєш!» Такі ситуації обговорювалося у нас у хаті, то я заслухувався і запам'ятав досі.

Тоді наші кандидати погодилися договоритися з поляками — радних по половині, а на війта вибрали менш-більш «невтральну» людину — з-поміж русинів-українців. Згодом уряд провів реформу й створив «окружні ґміни», а в селах стали урядувати т. зв. солтиси.

Не забулося мені, коли батько промовляв на святкуванні з нагоди проголошення відновлення незалежности України, що було проголошено 30 червня 1941 року. У 1943 році батько знав, що нас чекатиме з поновним приходом більшовиків. (Він довідався, що наша сім'я була на списку тих, котрих мали вивезти на Сибір). Правда, одного вечора прийшли до нашої хати два мужчини, які довго й наполегливо переконували мене, щоб не йти до дивізії. Мали на увазі УПА.

* * *

Що мені, молодому учневі, перед творенням дивізії, було в голові? Що мене, у вільний час поза наукою, цікавило?

Любив я грати у відбиванку, пінґ-понґ, футбол. Особливо футбол. Грав у чортківській першій дружині «Чайка». Хоч, був у

ній не найкращим футболістом, все-таки я собі казав: і не найгіршим з-поміж сотні кандидатів до команди. Тому, що «аси» позабирали собі найкращі футболівки, мені лишилося два черевики, і то не до пари. Добре, що були не замалі. Згодом колишній «ас» з Станиславова, Ярема Попель, який працював у Маслосоюзі, подарував мені свої футболівки. Майже нові! Але він був здоровезний високий й кремезний чолов'яга з відповідно великими ступнями. — «Як ці черевики завеликі, напхай у мосики газети», — порадив мені. Не було іншого виходу. Дістав клюбову сорочку, а штанці кожний мав свої.

Я був високий, сухий, як тичка, з довгими ногами. Соромно було мені за «неатлетичні» ноги на грищі перед і глядачами, серед яких було чимало дівчат з школи. Я вмудрився, щоб надати ногам більш «атлетичного вигляду», обвивати литки газетами, на які накладав охоронні «штуци». З того мав дві користі: мої ноги виглядали краще (так мені здавалося, доки не поглянув на світлину нашої дружини), і газета до деякої міри охороняла мої кістки від твердих носків чи «канцястих» корків на підошвах черевиків противника.

Залицявся я тоді до дівчини. Вона називалася Марійка й була два рази грубша від мене й майже така висока, як я. Може, не в два рази, але грубша. Я мав свій вимріяний ідеал дівчини, але через мою встидливість і непевність, не відважувався навіть поглянути гарним панянкам у вічі, а не то щоб заговорити. А Марійка, якби на мене чекала. Проблему я мав, коли з нею танцював на шкільних забавах. Вчитель-наглядач на забаві криво дивився, коли хтось дуже тулився до своєї партнерки. Це було заборонено. З Марійкою не можна було не притулятися, бо її груди, хоч-не хоч, самі тулилися до мене. Було встидно. А танцювати я любив.

Танцювати навчився я за радянської влади. Намовив мене товариш з мого села Славко Білінський, який вчащав в Чорткові на вчительський курс. І ще один студент з того курсу. В той час була настала криза з українськими вчителями, бо у великій більшості вчителями були поляки з корінної Польщі. Тоді радянська влада поширила народні школи по деяких селах на неповносередні, а по містечках відкрила середні. Тому відкрили вчительські курси, на які приймали молодих українців, євреїв і теж поляків, але місцевих.

З приходом німців Ярослав Білінський (в УПА — «Бистрий»), був арештований німцями, втік з концлагеру, командував куренем, 7 січня 1945 року поранений в ногу попав у полон, 24 квітня 1946 року був розстріляний. (Див. книгу Богдана Савки «Забути не маємо права», Тернопіль: «Джура»).

Записалися ми до «танцювальної школи», яку провадив старший віком єврей. Це не була школа. Вчилися ми танцювати у звичайній хаті, у більшій кімнаті. «Балетмейстер» показував нам кроки, а згодом приходили єврейки й ми з ними танцювали під музику, що лунала з патефону. Часто приходило «фордансерок» тільки дві. Мої товариші випереджували мене й тоді «балетмейстер» був мені за партнерку.

Прийшли більшовики й пішли. Лишили за собою багато помордованих і покатованих по тюрмах, між ними моїх товаришів. Прийшли німці й почали арештувати й стріляти, між ними моїх товаришів.

Наступив 1943 рік — рік моєї матури. На весну пішла акція зголошуватися до дивізії — до українського війська, як ми вважали, до других січових стрільців. Ціла 8-ма кляса зголосилася. Очевидно, не всі, які зголосилися, стали до бранки, і не всі, котрих було прийнято, поїхали до дивізії. З приблизно з сорока хлопців пішло, може, двадцять п'ять, може, тридцять. Хто був не здав матури, отримав т. зв. «кріґрсматуру», тобто посвідчення, що через військову службу його слід трактувати як матуранта.

З нами зголосився наш професор Константин Демчук, який не повернувся з боїв під Бродами.

Після іспиту я помагав батькам на господарстві. Час-до-часу приїжджав до Чорткова грати у футбол. Вершком мого спортового успіху були змагання з Українським студентським клюбом зі Львова, який було запрошено на спортові змагання до Чорткова. Під час легкоатлетичних змагань я здобув — вперше і востаннє — друге місце в легкоатлетичних змаганнях — у штовханні ядра. Справа була в тому, що з нашого клюбу не було нікого, щоб взяв участь у цьому виді спорту. Я мав деяке поняття, бо вправлявся під час лекції «руханки» в гімназії. То я зголосився і здобув почесне друге місце. «Почесне» тому, що нас виступало тільки двох.

Знову у футбольному матчі я заграв тоді найкраще з усіх моїх дотеперішніх матчів. Навіть врятував одного ґоля, коли воротар вибіг задалеко, а я вибив м'яч з самих воріт. За гру мене хвалили після матчу глядачі. Якось так трапилося, що я вперше забажав «пописатися» саме перед від'їздом до дивізії…

Решту часу проводив я в селі на господарстві. Батькам пішло на 60-ий рік. Я народився у 1923 році, коли батько приїхав з Канади, куди він виїхав на заробітки перед 1-ою світовою війною. Мати відмовилася їхати до Канади після війни.

Мій брат Антосько (Антін), який народився 1912 року, був мобілізований на німецько-польську війну, потрапив у німецький

полон, писав листи додому й ми посилали йому харчові пачки — сухарі. (Йдучи на війну він казав, що він член ОУН). Взимку 1941 чи 1942 року приїхав несподівано додому. Вночі. Велика радість. Розповів про свої пригоди й успіхи. В полоні весь час присвятив на вивчення німецької мови. Працював деякий час па фермі у «бавора». Коли його звільняли, списували всі дані: освіта, фах і т. і. Він подав, що його фах — торгівля.

Скільки років практики? Сім. Він не говорив неправди. Бо помагав у кооперативі. А це була торгівля. Німецькою мовою володів добре. Отримав посаду у гуртівні матеріялів (тканин) на одяг, і зарплату, згідно з німецькими нормами. Тепер приходили рідкі листи з німецької військові пошти… Коли я зголосився і мене прийняла комісія до військової служби, я чувся вільним, як птах, що вперше вилетів з свого гнізда. Хотів спробувати всього, що ще не робив — я ж здав «іспит зрілості». Все це не приходилось мені легко.

Тепер, замість пішки йти додому яких 20 км, я вперше поїхав поїздом. Але ж мені з Горішньої Вигнанки треба було йти два км на станцію до Чорткова, звідти їхати до Гадинковець, з котрих ще 14 км треба було йти додому. Або їхати до Копичинець, там пересідати на поїзд, що йшов до Гусятина, висідати у Васильківцях та йти додому сім кілометрів. Пішки йшов чотири години… а поїдом?

Поборював я ще інші «ментальні бльоки». В Чорткові пішов вперше до готелю «Брістоль» на пиво. Не сам, а з кількома товаришами. Пиво зовсім мені не смакувало. Вдома примірював перед дзеркалом братів капелюх, але не відважився вийти в ньому між люди. Не був я ніколи на обіді чи вечері у ресторані, але не мав відваги туди загостити, а ще сам.

Невдовзі отримав карту покликання зголоситися до Львова. В той самий, час прийшло мені покликання до «Бавдінсту». Я розсердився: як можуть німаки посилати воякові українського війська наказ йти до будівельної служби?! Гнівно розірвав це покликання на дрібні куски.

Прийшов час їхати. Мій кузен Семко приїхав возом. Я попрощався з батьком, матір'ю. Не було жодних зворушливих сцен. Я від'їздив, якби до Чорткова до школи, з твердою вірою, що повернуся. Коли попередньої неділі мій товариш Мироськo Рибак, який вчителював, попросив залишити йому самоук з нотами до навчання гри на мандоліні й гітарі. «Заграйте струни» — самотужки навчилися грати на цих інструментах і навіть у селі створили струнний квартет — я підкреслив, що тільки це йому «позичаю».

По дорозі до Васильковець я вступив до присілка, де мешкав

мій товариш Степан «Фуньо» Стояновський, з яким я був у гімназії в одній клясі й один рік ми мешкали разом, довідатися, чи він їде до дивізії.

Його нема вдома, — сказав його батько.

Його тато був перед війною в США, повернувся до свого села на Теребовельщині, але купив у присілку Товстенького кільканадцять моргів поля — по-модерному: все в одному куску, без меж — і господарив. По війні мені говорили, що його червоноармієць застрелив на порозі його хати. Але насправді це було не так. Він переховував єврейських брата і сестру Альтманів, яких однієї ночі той Господар, де вони переховувалися за гроші, викинув серед ночі, погрожуючи: «Забирайтеся! Якщо ні, я завтра зголошу німцям». Не зголосив би, бо його німці також розстріляли б разом з євреями.

Євреї знали Стояновського, бо в них він купував матеріал на господарство. Прийшли до них. Батько порадився з сином, і вони їх прийняли. Після війни радянська влада арештувала батька. Однак Альтмани розповіли властям про їхній порятунок й заручили, що він нічим не провинився. Батька випустили. А «Фуньо» закінчив студії й добився посади ректора ветеринарного Інституту. Це був у Львові єдиний вищий навчальний заклад, в якому лекції викладалися українською мовою. Коли на професора Стояновського натискали, щоб він перейшов на російську, він відповідав: «Корови на селі не розуміють російської мови».Уже в США, у м. Буффало появилося в газеті пиииішпіня, очевидно, англійською мовою, що є собачка їй адоптації, але зацікавлена особа мусить знати українську мину.

В добрій справі й звірята поможуть!

Приїхав я до Чорткова з валізкою, у яку мама вложила спечену начинену курку й ще дещо. Переночував у своєї тітки, де мешкав на станції, коли ходив до гімназії, і вранці пішов на залізничну станцію. Тут багато добровольців, були товариші з моєї кляси, були товариші з нижчих кляс, були знайомі і незнайомі — цілий потяг. Прийшли люди з Комітету прощати нас, і кілька дівчат, що жили в Чорткові, але багато не було, бо це був будний день. Не зійшлося так багато, як на парадах, коли вербували до дивізії.

І тут сталося те, чого я ніколи не міг був подумати, щось, що дуже мене образило. На станцію заїхав поїзд з товаровими вагонами й подалися розпорядження, щоб добровольці сідали до тих вагонів. Мені не могло поміститися в голові, як я, український вояк, новий «січовий стрілець», мав би їхати до українського війська в товаровому вагоні, як худоба. Я відмовився входити в такий вагон і ще намовив двох товаришів, щоб тим поїздом не

їхати. По вагонах видавали ковбасу, за якою мені стало трохи жалко, й, мабуть, горілку, за якою зовсім мені не було жалко, бо я її не пив, і ми втрійку поїхали наступним потягом через Станиславів до Львова — до дивізії. Тоді я вже чувся українським вояком.

У Львові моїх товаришів послали до Брна. Не знав я де Брно знаходиться. Але тоді вже казали, що ті, які їдуть до Брна, підуть до старшинської школи. Ну що ж, мої товариші стануть старшинами, подумалося мені, але це мене ні трохи не турбувало. Мене примістили в якомусь будинку, з колючим дротом, обведеним подвір'ям, на брамі, якого стояли озброєні вартові — калмики. З того будинку не всіх випускали, але мені можна було вийти, може тому, що я був доброволець. Це була субота. Переночувавши, я в неділю рішив піти на футбольний матч, бо вичитав на афіші, що грає український студентський клюб з «Дніпром» чи «Дністром». Якось щасливо допитався до грища, дивися на матч (він закінчився в нічию) і весь час журився чи траплю назад до свого приміщення, бо був перший раз у великому місті. Якось повернувся назад, не заблудив, і наступного дня повели нас на залізничну станцію. Тут знову заїхали товарові вагони, але тепер вони в мене не викликали бунту, тим більше, що я лишився сам і не мав жодного з моїх близьких товаришів, і, по-друге, що я мав робити? А хлопці, як хлопці, у вагони посідали, вифасували «ферпфлеґунґ» харчі (це перше моє слово з військового жаргону) і так собі заспівали:

> «Хлопці підемо, боротися за славу, за Україну, за рідні права…»

Я всів до вагону і поїхав у незнане. Нікого у вагоні я не знав. Хлопці співали, жартували, їли ковбасу, дехто шпигнув пляшку горілки, а мені нічого не смакувало. Я відчинив свою валізку і пробував їсти курку, але навіть так старанно спечена мамою курка з начинкою не смакувала — я не мав апетиту. Вкусив два рази й, глянувши на добровольця в обдертій одежі, який нічого з собою не віз, віддав йому. Він почав їсти з великою насолодою.

Гайделяґер

Зупинилися на станції Дембіца. Коли зійшли з поїзда, я дуже зрадів, бо зустрів більше моїх товаришів зі школи — вони десь були приділені до інших касарень у Львові — і сюди приїхали в інших вагонах. Не всі вони поїхали вишколюватися на старшин до Брна. Я так зрадів, якби не бачився з ними роками. Я не сам, я знову серед своїх товаришів!

Німецькі вояки нас зібрали — тут вже знайшлися першіні «дольмечери» — перекладачі. Повставляли нас в трійки і: «Марш!» — до Гайделяґру — нашого полігону, вишкільного табору.

Колона рушила. Спочатку навіть йшла впорядковано, але через кілька хвилин розбилася у неформену юрбу. День був гарячий. Дорога асфальтована. Не всі приїхали до дивізії як я, з великою валізою. Але в ній найважча була курка, якої я позбувся. У ній я не мав нічого більше тяжкого. Правда, ще був мій плащ-порохівник. Пощо я його взяв, сам не знаю, але інші мали великі валізи й важкі. Що вони в них везли? Мабуть, найбільше харчів, а може й горілку, бо що можна до війська у воєнний час брати? В кожному разі вони знемагали від втоми, потім несли свої валізи на рамені одному, то другому, деякі тягли їх по землі — а Гайделяґру не видно і не видно. Між такими «ладованими» був і мій товариш Олесь. Його валіза була більша від моєї і важка-важка. (Його батько працював у кооперації»). Він біля своєї валізки дуже мучився, так, що я час від часу мінявся з ним, й помагав йому нести. Товаришеві треба в біді допомогти, навіть якщо ця біда не біда. Що в тій валізі могло бути, коли вона така тяжка? Навіть не спитався. Положивши валізу на дорогу, я роздивився на нашу колону. В такій ситуації казали в народі: «Тягнетеся, як діди до Кальварії». Хоч до Кальварії я не ходив, тепер я мав добру уяву.

Так ми врешті, притягнулися до самого Гайделяґру, де з приємністю відпочивали на траві, перед великим шатром. До нас підходили якісь вояки-українці в синявих уніформах і питалися, чого ми сюди приїхали, а коли довідалися, що ми приїхали до української дивізії, вони хотіли долучитися до нас. Ми їх дуже радо прийняли б, але до них прийшов якийсь їх старший і наказав їм відійти.

Потім нас по черзі кликали до шатра, де мазали попід пахвами і поміж ногами, якоюсь темною мазюкою, — казали від вошей та інших паразитів. Згодом видали мундир т. зв. «дреліхи», то є цайґові зелені, або білі уніформи, черевики, шлейки, «міци»

— пиріжки, ложки, їдунки — менашки, коци, наплечники — все не перелічиш, хоч за все, навіть за найменшу річ, як пізніше виявилося, кожний вояк відповідав і скоріше чи пізніше потрібно було дати з неї розрахунок, чи як називали у війську ставати до «апелю».Розділили нас по кімнатах у дерев'яних бараках, і ми з одної школи й кляси «трималися купи» й опинилися в одній кімнаті. Було нас чотири-п'ять, з одної кляси, був ще наш знайомий з Чорткова з нами, двох львів'ян, один з них грав на трубці, був навіть один поляк (він нам не признавався, хоч говорив по-українському «мазурським» (акцентом, але пізніше хтось довідався, що він поляк і що його сестру розстріляли німці, коли він служив у дивізії). Був веселий Гірняк, який «спеціялізувався» у відгадуванні, чи ти мав статевий стосунок з жінкою, обмацуючи твій ніс, немов товстого підсвинка, як годиться м'ясареві, котрим він був у Стрию.

Заки взялися до нас німецькі інструктори, ми ще могли «допасовувати» собі уніформи. Нам ще видали пізніше «вихідні» сукняні уніформи, але ми мали тільки по одній парі черевиків і камашів. Я тоді відкрив в себе «Недовірливу жилку». Чомусь мені здавалося, що я можу піти до «бекляйдунґекамери» — там де видавали одяг, — і виміняти на краще. Так я ходив кілька разів відмінювати піджак, черевики, кажучи, що вони чи то завеликі, чи замалі. Приглядався до себе і знову виглядав собі незугарним, тому знову ішов міняти — і за кожною виміною виглядало дало мені, що я отримав гірші черевики чи піджак. Врешті видавач вже мене пізнавав і відмовився міняти мої речі.

Потім німець-інструктор, може молодший за нас, штурман (в есесах була ранга гренадира, потім старшого гренадира, а за ним слідувала — штурмана, по нім йшов ротенфюрер і на тому кінчалася «кар'єра» звичайного вояка). Інструкторами повинні були бути підстаршини, але в наші групі такого не було. Ніби був унтершарфюрер (перша ранга підстаршини), і не був. Приїхав він з шпиталю, побув тиждень і знову десь поїхав. Так ми більше його не бачили, а цілий рекрутський вишкіл проводив «молокосос-штурман». Його мова якось дивно звучала, ніби була ще дитяча, і він ніби стидався бути інструктором.

Так зване «теоретичне навчання» проводилось на лекціях у наших мешканевих кімнатах. (Кожний вояк мав свій табурет). На них вчили нас назв частин кріса й скорострільа, як їх розбирати й складати.

На муштрі вчили нас маршировати, обертатися під німецьку команду й т. і. Вчилися ми віддавати військову почесть — салютування, що було зовсім інше від загально прийнятого: «бити в дах», тобто підносити долоню чи два пальці до чола. «По-

ессесівському»: треба витягнути прямо перед собою цілу праву руку, без згину в лікті чи зап'ястку, так тримати п'ять твердоступаючих кроків перед зверхником і два поминувши його; рівночасно, повернути в його бік голову, дивлячись йому в вічі.

На польових вправах ми стріляли сліпаками, копали шанці й вовчі ями, розвивалися до наступу в розстрільну й підбігати вперед під «прикриттям вогню» свого товариша, використовуючи кожну заглибину, щоб тебе ворог не міг поцілити. Були й нічні алярми, на яких провірювано, чи вояк вийшов у повному риштунку. Проводилися дві чи три довші нічні вправи у терені.

Німці не були певні, як нас називати. Спочатку: «СС-ґренадір»; відтак: «СС-фрайвіллігер-ґренадір»; потім: «фрайвілліґер-ґренадір»; врешті, «здеґрадували» нас до «ґренадір». В таких тонкощах назв ми не орієнтувалися, й ніхто з німецьких інструкторів нам не пояснив. Мабуть, вони, теж не були «втаємничені». В кожному разі ми зауважили, що німецьке командування нас не хоче навіть називати «ес-ес», нарівні з «СС — найкращими вояками на світі», як було написано на пропагандивних афішах.

Щойно після війни справа вияснилася. Це була нацистська політика. Коли одного вояка у кримінальному рапорті названо «український СС-манн» і справа стала відома СС-райхсфюрерові Ґіммлерові, він видав розпорядження від 28 травня 1944 року: …«не вживати для членів чужої народности, які сьогодні підпорядковані СС-організаціям, так дорогої нам назви «СС-манн». Це довело врешті, до, типово по-німецькому видуманої, беззмістовної назви ранг, які давали у чужинецьких з'єднаннях: «ваффен-ґренадір» (від «ваффен-СС»). Цієї назви не можливо «змістовно» перекласти по-українському: «збройний ґренадир»(?). (В дивізії не притримувалися такої практики суворо, й навіть у військових книжках записували ранґу просто Freiw. Grenadier — доброволець ґренадир).

Харчування було непогане. Вразило мене, що на обід видавали з кухні до їдунки до м'яса картоплю… в лушпині. Вдома таку картоплю давали тільки свиням. І навіть моя мама почала обирати їм картоплю, бо журнал «Сільський господар» написав, що в лушпині багато отрути, шкідливої навіть для звірят. І в польському війську рекрутів «карали», заставляючи «чистити картоплю» в кухні. Як не дивно, однак незабаром я бажав, щоб і картоплю в лушпині мені давали бодай одну більше. Бо я почав відчувати не так голод, як неситість. Чекав я на свою чергу, коли мав виконувати службу в кухні. Не до роботи, а втримувати порядок при видаванні обіду. В кухні працювали цивільні польки (Гайделяґер був на польській території, посередині дороги між

Львовом і Краковом). Тоді я дістав подвійну порцію м'яса й почвірну — скільки захотів — бараболі. Така нагода трапилася мені тільки один раз.

За весь час нашого вишколу ми стріляли гострими кулями на стрільниці один раз. Коли прийшла моя черга, я добре націлився, натиснув курок і … «фаркарта». (Біля цілі в окопі сиділи два вояки, які після кожного пострілу показували картку на держаку з числом, скільки стрілець набрав очок. Якщо стрілець не попав у мішеню, вони показували червону картку, яку німці називали Fahrkarte).

Я був дуже розчарований, бо стріляв по всіх приписах: націлювався, припиняв дихання, спускав курок… Бах!… Знову червона карта — не попав. Так я вистріляв п'ять набоїв і всі «Богові у вікна». Лежачи, я не запримітив, що мої «успіхи» обсервує командир нашої сотні, зупинившись біля мене. Врешті, запитався, чому я так погано стріляю. Очевидно, я зіпхав усю вину на рушницю, бо я добре націлююся, добре притискаю до плеча кольбу, прямо так, як мене вчили. Він не дуже мені вірив, але рішився сам спробувати. І по кожнім його вистрілі дістав червону карту — не попав. Тоді, щоб рятувати свій «гонор» вирішив, що ця рушниця нездала й наказав нашому чотовому виміняти її за кращу. Не знав я тоді, чи я ліпше за нього стріляв, чи він ліпше за мене. Але пізніше на підстаршинській школі я став одним з кращих стрільців, хоч також у критичний момент не списався як слід.

Вчили нас на рекрутському вишколі як робити «гінлєген» — «ауф, марш, марш!» Це по-українському: Лягай! Вставай! Бігом руш!». Муштра не обходилася без цих «гінлєґен» ніколи, навіть, як ми всі накази виконували якнайкраще. Тоді я переконався, що в війську нема справедливості, нема чого найліпше виконувати все, бо й так буде тобі «гінлєген». А може й треба було, бо казали нам інструктори, що це потрібно, що треба автоматично навчитися добре робити «гінлєген», щоб швидко ховатися від ворожого вогню. Найбільше кричали, як вояк лягаючи, підкидав вгору ноги, бо в такий спосіб — казали вони — твої ноги посіче кулемет. «Чим більше поту проллєш на вправах, тим менше крови проллєш на фронті» — такий був девіз вишколу. Та це, мабуть, була ще передпотопова воєнна мудрість, бо в модерній війні стільки засобів вогню — від кріса починаючи, а на катюшах і літаках кінчаючи, що тобі не тільки ноги повідбивають, підкидай їх чи ні, але нічого у твоєму тілі не проминуть — все просіють.

Я ніколи не прикладався до виконування цієї «гінлєген» вправи, не любив нею також наказувати іншим її виконувати, але наказував пізніше, бо так мене навчили й я так сам колись робив.

Мабуть, найбільше один одного мавпує у війську.

Ми ставали вояками швидко, не опам'ятовуючись. Першою ознакою вояка стала його «вояцька мова», тобто, вживання в розмові «масних слів», а в екстремальних випадках — прокльонів — батярських чи як говорив у сварках народ по селах. (Очевидно, не вживали «матюків», бо вульгарні вислови на адресу матері вважалися образливими). Одначе, «вояцька мова» німців, які під час муштри називали нас «блєде шіце арш» (дурний вояка-с… а), чи «блєдес фольг» (дурний народ), дуже нас ображала. Деякі вояки скаржилися німецьким командирам, які, звичайно, ноншалянтно відповідали: «Ми так само називаємо своїх німецьких рекрутів».

До програми рекрутського вишколу включено теж лекції співу, очевидно, маршових пісень. Вчителями були ройовий, а часом і командир чоти. Навчили дві німецькі пісні: «Das Leben ist ein Würfelspiel» (Життя — це в кості гра) і «In meiner Heimat da blühen die Rosen» (У моїй батьківщині цвітуть троянди). Ці пісні припали мені до душі, їхня мелодія неслася тужно по рівному степу, де росли рідкі кущі, де-не-де простягали до сонця голівки квітів, далі ріс молодий смерековий ліс, в якому по землі вилися ожини — тоді на мить мені здавалося, що я опинився в казковому світі.

В школі, навіть за німецької окупації, нас не вчили співати німецьких пісень. До чужої мови не мав великої здібности й завжди отримував оцінку «достаточно». За більшовицької влади чужі мови пішли на останній щабель навчання. З німецької мови мав досить знання з двох кляс гімназії «Рідної школи», тому міг собі байдикувати. Урок обмежувався до читання німецького тексту й розповіді змісту прочитаного по-українськи. Раз на лекції прийшла на мене черга голосно прочитати уривок з якогось оповідання. Це був опис одної комуністичної героїні, яку привели на розстріл. У кульмінаційній сцені, коли рушниці були спрямовані на героїню, я вимовив слово: стріляти! І вся кляса вибухнула сміхом, а вчителька-єврейка голосно наказала: «Сідай!» Я збентежений сів, не знаючи, що сталося. По лекції мій товариш вияснив заковику: я вимовив «шайсен», замість «шісен», тобто замість команди: «стріляй!», я вимовив: «с…». Потерпав я, що мені можуть пришити антирадянське очорнення комуністичних героїв, а за це…

Маршуючи, ми, звичайно, співали українські пісні — стрілецькі, маршові, пластові. Співали: «Хлопці, підемо, боротися за славу, за Україну». «Машерують добровольці, як колись ішли стрільці».

Крім неділі, рекрутське життя монотонне. В неділі

приїжджали до табору відвідувачі до своїх синів, братів, батьків, дівчата — до своїх хлопців чи шкільних товаришів. (Називали ми їх з німецької мови «безухами»). Вони прибували з Львова, Перемишля, менше з Станиславова, а з таких закутин, як Товстеньке чи Кривеньке, не було нікого. Бо треба було б з тиждень часу на старання у властей про перепустку, й на дорогу з пересідками й чеканням на сполуку поїздів.

Як ми верталися з польової Служби Божої, при дорозі стояли рядами цивілісти й ми завзято співали: «Булава — це провід наш, булава для юнаків… не треба нам бабів…»

Коли приїхали дві дівчини до наших «львов'яків», ціла наша заля зробила собі на пам'ятку світлину. Я став біля одної дівчини й відповідно усміхався, щоб вийти «фотогенічніше», а на світлині було видно тільки чубок моєї голови.

Нашим «цуґфюререром» (чотовим) був підстаршина ранґою «гавптшафюрер» (старший фельдфебель). Він мав старшу рангу, бо й сам був не молодий. Мав гучний голос, як личить доброму підстаршині.

Наш молоденький ройовий мав тільки ранґу «штурмана», тобто вістового, і голос такий, як ранґу — пискливий, незамітний. Тоді я собі подумав, що він не зробить військової геройської кар'єри саме через цей голос. Бо у війську важливе командування. А порівняти команду з уст чотового до команди ройового, це те саме, що порівняти грізний звук сурми до плаксивого тону сопілки, навіть якщо таке порівняння невдале. Щоб стати героєм — ройовому хіба треба було б згинути геройською смертю на полі бою…

Наш «цуґсфюрер» любив «кінські жарти», особливо з цивілістами. Його улюблений жарт: коли на вправах біля нашої чоти проходив цивільний поляк, чотовий кликав його до себе й питався:

— Ви курите?

— Так, — звичайно відповідав цивіліст. (Тоді майже всі курили, але не я, хоч з часом також навчився).

Чотовий витягав з кишені срібну папіросницю, відчиняв її і повільно простягав попід ніс цивілістові. Той простягав руку, щоб взяти цигарку, а німець махав вказівним пальцем, кажучи своїм басистим голосом:

— Тільки понюхати! — реготався задоволено.

Командиром 3-ої чоти був «обершарфюрер», який тим відзначався, що не мав ані одного волоска на голові, руках, не мав брів ані вій на повіках і тому, на перший погляд, виглядав як сліпець.

О, і ще один привілей у війську СС — «пуф» (дім розпусти).

На цьому полігоні він був положений в глухій закутані, під лісом. В ньому виконували свою «службу» майже виключно польки. Кружляли історії про кохання вояків з цими дівчатами, їхні заздрощі, з нюансами, як у бульварних романах. Згодом у вишкільному таборі у Нойгаммері деякі наші проворні «підприємці» випозичали свої уніформи стаціонуючим поблизу вермахтівцям, котрі в себе такого привілею не мали, а за сексом, сказати б по-американському, були «крейзі».

Я ще одну прикмету набув у війську — не міг доволі виспатися. Де не приляг, відразу засинав. Думав: може це хвороба — сплячка? Пізніше привик. Коли зараз по війні американський письменник-нобелівець Джон Стейнбек відвідав СРСР, захоплюючись особливо Україною, йому приділений водій автомобіля, демобілізований солдат, відразу засипляв, як тільки зупинявся на кілька хвилин.

— Це військова навичка, — зауважив Стейнбек, — ми в американській армії також використовували так кожну вільну хвилину.

Чи була ще якась інша подібність між тими трьома арміями?

Найважче було втриматися від сну на лекціях, на яких інструктори викладали про «військову штуку». Це були назви кріса і частин кріса, скорострільна, хлібника, камаші, черевика, шолома, хустинки до носа й т. і. — все по-німецькому. До того треба було вивчити команду: штільгештанден! — струнко! гінлєген! — лягай! Ґерет авфнегмен! — підібрати з землі спорядження і багато чого іншого. Дехто пробував стати «двоязичним» — говорив на вправах по-німецькому, а після вправ — по-українському, мовляв: німецька мова більш бойова, ніж українська!

Пішли до українського війська, щоб вчити німецьку мову?!

Уже в роки після війни я прочитав перший наказ про творення галицької дивізії, в якому недвозначно стояло: командна мова — галицька; наказова мова — німецька. Була б велика пацалиха для нас почути, як німці командували б: струнко! лягай! ходом руш! Або вимовляли б: скорострільна, кріс? (Про той наказ, мабуть, крім командира дивізії, ніхто більше не знав). А' наш народ і так віками привик вивчати чужі мови й виконувати чужі команди.

Ще одна заввага: Гіммлер не хотів офіційно визнати, що в дивізії служать українці, незважаючи на логічні й наполегливі протести губернатора Вехтера, тому навіть видав наказ до його шефів управлінь (8 липня 1943 року), яким заборонив їм «говорити про українську дивізію чи українську народність». Щойно в листопаді 1944 року змінив назву з «галицької» на

«українську дивізію».

Спали ми також на лекціях «вельтаншавліхе шулюнґ», тобто «світоглядового виховання». Збиралася ціла сотня й я знаходив собі затишне місце, в холодку під деревом та відразу тонув у свій власний «шулюнґ» — сон. Все таки треба було бути обережним, щоб тебе не запримітив підстаршина, і я спав, як заєць при дорозі — час від часу будився. У таких хвилинах, як у проблисках сонця серед затьмареного неба, я слухав, що наш сотенний-оберштурмфюрер розповідав: як нам добре житиметься після перемоги, що мудрий Гітлер про нікого не забуде. І як перекладав «дольмечер» Вашкович. Той своє, а цей своє — той про фюрера, а цей про головного отамана, той про есесів, а цей про січових стрільців. Очевидно, Вашкович вставляв своє перелицьовування зрідка, щоб воно не було намацальним. Однак часом заходив перекладацький комізм, немов ненавмисне сказаний жарт. Тоді сотня вибухала сміхом, а сотенний допитливо дивився на Вашковича, який поважно вияснював, що не завжди так швидко вдається переложити тонкощі викладу, а вояки, як вояки, мають своє питоме відчуття гумору. Сотня втихала, а оберштурмфюрер продовжував «шулюнґ».

Любив я грати в футбол. Один раз наша 10-та сотня виступала проти іншої, і я переставився зі своєї звичайної позиції півзахисника на нападника. Мав добру нагоду забити голя, вийшовши один на один з воротарем. Воротар в такій ситуації вибігає, щоб звузити кут льоту м'яча на ворота, й ми зударились. Згідно з законами фізики, більше тіло має дужчу силу, й так я опинився на землі, а м'яч покотився далі по інерції. Добре, що не зазнав більшої травми. Відтоді більше у футбол я у війську не грав, аж мені знову закортіло заграти у полоні. У матчі старшин проти всіх інших я забив перший гол, елегантно поціливши в нижній кут воріт. Той матч ми й так програли.

Воротаря я добре запам'ятав з вигляду і легко пізнав його у підстаршинській школі, а на старшинському вишколі він був старшим (старостою) нашої чоти — юнкершафту. Це Степан Гумінілович — диригент хорів, композитор.

Наш рекрутський вишкіл добігав до кінця. Ми ще мали зложити присягу і тому багато вправляли марш на параду, яка була заплянована після церемоніялу присяги. Це не був парадний марш, а «півпарадний». У парадному марші вояк несе кріса, з насадженим на нього багнетом, на правому плечі, тримаючи ложе приклада рукою. Такий марш трудний й вимагає багато вправи. У півпарадному марші вояк несе кріса, без багнета, завішеного за ремінь на правому плечі.

Прийшов день присяги. Цілий наш батальйон «ZbV» (Zur

besonderen Verwendung) вимаршував на площу під лісом, де була трибуна. Спершу відправлялася Служба Божа, співав наш дивізійний хор, який мав бути дуже добрий, як казали загально, але для мене чомусь усі хори звучали однаково приємно. Пригадую, що тим хором диригував Осташевський, родом зі Львова.

Нас навчили слова присяги: «Присягаю фюрерові, Адольфові Гітлерові, головнокомандувачеві німецьких збройних сил… аж до смерти». По Службі Божій три високі ростом німці-офіцери, у шоломах, в білих рукавицях, парадним кроком вийшли перед колони рекрутів; середній, з широкою лентою через плече, ніс перед собою німецький прапор, а два ескортники тримали при рамені голі шаблі. Почався церемоніял складення присяги. Німецький черговий офіцер голосно проводив слова присяги, а за ним мали повторяти усі рекрути: Ich schwöre bei Gott… пролунало й заглухло в лісі серед дерев… Глуха мовчанка… Ніхто не повторяє.

Незвичайну ситуацію врятували німці. Вони голосно повторяли слова присяги, а за ними ми почали мимрити під носом. Я був задоволений, що «присяга», мене не зобов'язувала. Хоч це не мало найменшого значення: ти мусив виконувати всі накази начальства, чи ти присягав голосно, чи мовчав…

Над змістом присяги ніхто з нас не застановлявся, однак після війни я довідався, що в німецьких збройних силах в той час було три версії присяги: вермахт складав присягу Гітлерові як канцлерові (голові уряду) і головнокомандувачеві німецьких збройних сил; вояки ненімецьких з'єднань — тільки як головнокомандувачеві, а вояки СС — присягали вірність Гітлерові особисто.

Після церемонії присяги відбувся концерт на спортовій площі. Викотили також бочки пива, яке вояки цідили до металевих їдунок. Спробував і я. Мені зовсім не смакувало, а ще нагріте на сонці пиво.

На сцені, зробленій швидкоруч, виступали артисти з «Веселого Львова». Актриси були одягнені в народні строї. Потім вони розійшлися поміж вояків і я мав нагоду вперше подивитися зблизька на справжню актрису. Вона не відрізнялася виглядом від звичайних дівчат. Бодай на мій погляд… Однак я не наважився до неї заговорити.

Між звичайними молодими вояками немов запала невидима куртина, яка перешкоджала нормальним відносинам між ними і дівчатами. Може тому, що це відбувалося на очах товаришів… Ось приклад. До Гайделягру приїхала група акторів. Вони ставили ревю. В останній точці програми довгонога актриса, закінчивши

свій танець з «сімома вуалями», дала виклик до залі, заповненій по береги вояцтвом різної національності: хто вийде на сцену на останній прощальний поцілунок? Ніхто не зголосився на повторні виклики та заохочування. Врешті, німецький офіцер з першого ряду мусив «рятувати ситуацію»…

«Чому я не використав таку нагоду? — докоряв я собі. — Використаю наступного разу…»

Уже як цивіліст був я у театрі на ревю. Мене особисто попросила на сцену актриса, щоб взяти участь у грі, за її поцілунок. І я знову «стхорив». — «До трьох разів штука», — потішав я себе. Але третій раз штука не збулася…

Одного дня приїхав відвідати мене мій брат Антосько (Антін), якого я дуже любив. Він був від мене старший на одинадцять років — був «передвоєнний», я «післявоєнний» — першої світової війни. Він мною опікувався і виховував, поки я підріс. Тепер він був у відпустці з німецького війська й повертався назад до кадри. Як він опинився у німецькій есесівській частині.

Він був членом ОУН, хоч ніхто вдома цього не знав, але щойно сказав мамі, коли його мобілізували поляки на війну в 1939 році. Сказав тоді, що організація доручила їм не битися з німцями, а до них при першій нагоді перебігати. Так він і зробив — залишив коня зі своїм светром на обсерваційному пункті — він був в артилерії, — і здався німцям. Перші місяці були жахливі. Перед вибухом радянсько-німецької війни він зголосився добровільно до «українського війська», але його не покликали й ніякого «українського» війська не було. А коли війна затягнулася, гестапо прийшло до нього й, покладаючися на його «добровільне зголошення», вимагало, щоб він тепер пішов до німецького війська. Погрожували йому недвозначно арештуванням. Чи було б так, чи інакше, але він пішов, був поранений і тепер, повертаючись з відпустки, відвідав мене.

Він був дуже незадоволений. Вдома біда. Батьки старі. В них німці забрали одного коня, а коли мати казала, що її два сини у німецькому війську, то у «винагороду» дістала штовхана в груди, а коня все одно забрали. Брат казав, що йому належиться ще одна відпустка, але він з неї вже не повернеться до війська. І пізніше, ПІСЛЯ ВІЙНИ, я довідався, що він справді не повернувся, а пішов до УПА і там загинув.

Під час нашого рекрутського вишколу до нас прибули колишні українські старшини з наших Визвольних змагань, які зголосилися до дивізії. Вони були одягнені у звичайні стрілецькі мундири, без старшинських відзнак, і, очевидно, віком могли б бути нашими батьками, тому абсурдним було їхнє порівняння з молодими елегантними німецькими офіцерами Я не дуже на них

звертав увагу й не випитував, звідки вони приїхали і яка їхня функція. Самозрозуміло, що вони тільки час-до-часу скупо з нами спілкувалися.

Щойно прочитавши спомини одного з них, сотника Дмитра Феркуняка, та майора Гайке, німця з штабу дивізії, я довідався, що 17 липня зі Львова виїхало до Брна у Чехії 240 колишніх старшин. Не всі вони були здатні до військової служби через свій вік, підтоптаний стан здоров'я та вимоги до модерного ведення війни. Таких згодом звільнили. У Брні вони почали свою військову службу як «рекрути». Першого серпня від'їхали до Гайделяґру, де брали участь у нашому вишколі як спостерігачі. До нашої 10-ї сотні приділено з них дев'ять. 28 серпня 1943 року вони прийняли присягу, один день перед нашою. Чомусь командир вишколу так зарядив. І того ж дня виїхали до Лешан у Чехії на старшинський перевишкіл.

Гайке зробив свою оцінку: хоч українські колишні старшини не дорівнювали своєю поставою німецьким колегам, але в деяких бойових ділянках перевищували їх.

Після закінчення рекрутського вишколу нас порозділювано до різних родів зброї та спеціяльних вишколів, а мене призначили до піхотинської підстаршинської школи, до Ляуенбургу на Помор'ї.

Ляуенбурґ

Поїзд цокотав монотонно, подекуди стояв якийсь час, і знову набирав швидкості, їхав кудись, у невідоме…

Я в дійсності не знав, куди мене призначили, бо назва Ляуенбург не мала найменшого значення для мене. Після закінчення рекрутського вишколу в Гайделяґрі, одного ранку нас викликали на збірку й ми підходили по черзі до столика, за яким сидів офіцер, який тримав список в руці. Біля нього сидів писар. Коли я підійшов, офіцер, подивившись на мене, призначив до підстаршинської школи у Ляуенбургу.

І так по черзі. Олеся Готомюка, «пана з міста», який ніколи, правдоподібно, не сидів на коні, призначили до школи «шірерів», тобто таких спеціялістів, які знають найменшу частиночку воза чи упряжі до різного типу «тягла на колесах». Я його пізніше зустрічав у Нойгаммері, де він розповідав, що це була прямо нестерпна ситуація. Треба було вивчати напам'ять тисячі назв по-німецьки, складати упряж всякого роду, складати й розбирати різного роду вози — все, що стосувалося кінського тягла. А що він був «здібна бестія» в школі, тому вивчив усі ці складні німецькі «конячі й возячі» науки. Напевно його коні любили, бо в школі його любили не тільки всі дівчата, але навіть хлопці. Таких людей мало на світі. На жаль, як багато вояків, він не повернувся з-під Бродів.

У товарному вагоні, примістившись якнайвигідніше в кутку на соломі, я майже цілу дорогу проспав. Звичайно ми їхали вночі, а вдень стояли на бічних рейках. Однієї ночі вагонами вигойдувало, мов деревами в бурю, і навіть мені, сонному, не спалося. Згодом казали, що то була спроба саботажу. Ніби польський машиніст намагався вивести поїзд з рейок.

— Певно довідався, що ним їдуть українські вояки, — хтось зауважив. Хтось чув, що його мали б арештувати. Чи це правда? А може качка, яких у воєнний непевний час безліч кружляє? Хто його знає? І якби це була правда й поїзд був би вилетів з рейок, правдоподібно, я не був би вражений, бо я був півсонний. Зрештою німці у нас втовкмачили, що Krieg ist keine Lebensversicherung — війна — це не асекурація на життя.

В дорозі притрапилася ще одна пригода — романтична. Під час постою вояк з одного вагону запримітив гарну дівчину в уніформі залізнодорожника. Заговорив до неї і, слово по слові, між ними зацвіло кохання, дослівно, з першого погляду. Вона опинилася у вагоні. Навіть не зауважили, як поїзд рушив… Що згодом відбулося, збулося …

У воєнний час, частіше, ніж коли-небудь, процвітають романи й дозріває справжня любов… Що ж, «бо війна війною»…

А тут нараз велика несподіванка! Поїзд зупинився. Нагло відчиняються двері наших товарових вагонів.

— Раустретен, шнель, шнель!!! — Виходь! Швидко! — рознеслося по цілім пероні.

Ми вискакували, мов попарені, нашвидку забирали свої речі, а вздовж поїзду бігали німецькі підстаршини й кричали на ціле горло. їхні крики вражали, мов гавкання й гарчання злих собак.

— Кроком руш!

Йдемо вулицями містечка Ляуенбургу. Дороги брукові, від яких дуже голосно відбиваються цвяхи на підошвах черевиків.

— Айн лід!

І понеслося: «Машерують добровольці, як колись ішли стрільці!» Я ніколи перед тим і ніколи потім не чув такого звуку, такої пісні. Голоси, відбиваючися від низьких кам'яниць, вилітали вгору, в чисте ранкове повітря, неслися далеко, далеко. Це був немов могутній спів у величньому небесному храмі.

Коли ми прийшли до кошарів, наші інструктори знову заметушилися, закричали своїми сильними голосами. Тут команда ясна, голосна, криклива, тут нема часу на думання, бо якщо ти сповільниш темп, біля тебе не один, а два гарчать. І це був наданий тон, який ніколи пізніше, через цілий наш вишкіл не змінився. Тут усе треба було робити нашвидку, бігом — чи нести баняки з обідом, чи йти до лазнички, чи виходити на вправи, якщо не бігом, то прискореним кроком. Здавалося, що все відбувається у швидшому, ніж нормально, темпі, немов у прискорених кадрах фільму. Мені нагадалися фільми Чарлі Чапліна з його дріботінням і механічними рухами, хоч ми ходили випростованіше — по-військовому — «цакіґ».

Нас відразу повставляли по висоті і порозділяли по роям і чотам. Я ніколи не хотів бути першим — ні в першій чоті маршировати на самому переді сотні, тому дещо зігнув ноги в колінах і попав до другої чоти. Попав я на залю — один рій на одній залі — між чужих хлопців. З моєї школи тут тільки був Панасюк, інші були десь із околиць Бузька, з Холмщини. Було ще двох із Станіславщини. Хоч не хоч, а мусив я привикати до нових людей, до нових «типів». А типи у нашій групі були різні. Ті з Бузька любили співати батярські пісні по-польськи, що я їх вперше в житті чув, як от: «Буффальо Біль, Буффальо Біль», що звучало рефреном, а між ним в монотонних стрічках оспівувалися подвиги якогось героя, що заводився з індіянками, легковажними дівчатами та іншими невігласами. Очевидно це було просякнуте «масними словами». Щойно в Америці я довідався про існування

цього історичного «Буффало Біла», американського піонера-бойовика, якому, очевидно, і не снилося що про нього будуть співати вояки галицької дивізії в німецькій підстаршинській есесівській школі та ще й польською мовою. Чисте вар'яцтво! Прикметно, що ця найсуворіша в Німеччині підстаршинська школа, як ми довідалися згодом, розміщувалася в колишньому домі вар'ятів.

Ляуенбург лежав на Помор'ї, неподалік м. Данцінґу або Ґданська (по-польському). Ми прибули туди в листопаді й залишилися там на цілу зиму. Погода, щоправда, не була холодною, снігу майже не було, а коли падав, то надовго на землі не затримувався.

На вправи ми не ходили, а часто бігали, або підбігали. Багато проводилося польових бойових вправ і вдень і вранці, і вночі. У форсованому марші ми йшли не дорогою чи полем, колійними рейками, а по шпалах з повним лаштунком.

Коли появлялося сонце, нам наказували одівати шинелі — і тоді ми заливалися потом. Коли було холодно й морозно, нас виганяли тільки в піджаках, зрозуміло, з метою загартування.

Мали ми й «фізкультуру». Хоч як я любив усякі спортові заняття, але дуже скоро зненавидів тутешню «фізкультуру». Починалася вона бігом навпростець у військових черевиках в маршовій колоні. Треба було бігти так, щоб один одному не оббивав п'яти, але втримати ритм було неможливо. Потім ми прибігали до холодних гангарів, величезних гаражів, де нас заставляли боротися один з одним.

Найбільше нам давав по кулях Штреп. Це був полігон, що знаходився за кільканадцять кілометрів від наших казарм. Ми виїжджали туди, як правило, вночі, висідали за кілька кілометрів від Штрепу і марширували до хат, які тут стояли порожніми. Вдосвіта ми милися снігом і робили гімнастику. Потім після сніданку починався вимарш на гостре стріляння: мінометами, кулеметами, рушницями — все у бойовому порядку, в бойових обставинах. А на кожний рій припадав один середній міномет: дуло, ніжки і плита, а також чотири скриньки мін; один кулемет з скриньками амуніції. Кожен мав також свого кріса, а перші кулеметники — пістолети. Все це треба було нести на плечах, а нас у рої було тільки тринадцять. Непросто було бігти з таким великим навантаженням.

Найгірше було нести довге важке дуло від міномета. Для зручності був широкий портяний пас, причеплений до обох кінців, але в бігу дуло так гойдалося, що звичайно вояк падав під ним. Нести дуло на плечі майже неможливо, бо тягар швидко врізувався у кості. А покинути чи тягнути по землі не вільно — за

це арешт, як за нищення зброї. Тож не дивно, що під час такого одного «приспішеного маршу» на Штрепі один вояк втратив нерви і кинув у сніг плиту від міномета, впав біля неї і розпачливим голосом почав просити: «Хлопці, дострільте мене, я більше не можу». Він почував себе як важкопоранений вояк на полі бою і просив «легкої смерти». Зрозуміло, що ніхто його не дострелив. Ми його так залишили, забравши від нього важку квадратову гранатометну залізну плиту.

Це трапилося у т. зв. «карному марші» який наказав нам командир чоти за те, що наше гостре стріляння з гранатомета мало що не закінчилося катастрофічним результатом.

Для такого стріляння треба добре й заздалегідь приготовитися: вибрати вогневе становище, скласти міномет, тобто найперше покласти плиту на землі, до неї вложити дуло, до котрого відтак причепити двоніжок. Усі рухи мають бути завчені і виконуватися автоматично. Націлювання чи т. зв. встрілювання до мети — це окрема технічна справа. Отже, все готове: «рот» дула чекає, як дзьоб голодного пташеняти, на свою поживу — міну, яка має форму малої бомби — носик з вибухівкою та крилатий хвіст із запальником до вистрілу.

Другий стрілець підносить міну над дулом.

— Гальт!!! — Пронісся розпачливий крик.

Всі завмерли, закостеніли. Це голос командира сотні, що збоку незамітно придивлявся до вправ.

— Ти хочеш розірвати нас усіх?! — затремтів стривожений голос.

Замість хвостом, стрілець тримав над дулом міну носом вділ. Командир нашої чоти зблід, як мерлець, не спроможний на жоден рух, коли командир сотні вичитав йому «патер ностер». А підстаршин при стрільцях не водилося критикувати. Що ж чотовий згодом зігнав злість на нас усіх. Дав наказ бігти й кричав мов навіжений чи божевільний. А ми в бігу не думали ні про що. Не дивно, що наш товариш, винуватий за свій промах, просив його застрелити… Одначе, незабаром він наздогнав нас. І про цей інцидент ніхто більше не згадував.

Командир нашої сотні гавптштурмфюрер (сотник) Доне, високий блондин, немов расово ідеальний «есес», подавав команду дуже високим дзвінким тенором, якби співав на сцені в опері. Салютував по-есесівському, у своєму «стилі», бо кожен офіцер «виробляв» свій стиль. Бо Гітлер і Гіммлер мали свої «стилі» поздоровлення, хоч казали «невикінчені». (Вояки мусили точно притримуватися «реґуляміну» салютування, бо «що можна воєводзє, то нє тобє смродзє», — нагадувала польська приповідка).

Стандартне салютування було ось таке: допереду випростовувати праву руку, по лінії не вище твого рамена, із випрямленими стисненими пальцями долоні.

Наш командир витягав свою руку вище рамена, дещо в лікті згинаючи, а до того згинав долоню. З профілю нагадував мені косу, причеплену до голого держака.

Командував теж у «своєму стилі»:

— Die ganze Kompanie! — підносився його крикливо-плаксивий голос… і довга павза. І докінчував свою команду пискливішим тоном: «Розійтись!».

У військах СС офіцери виконували все те, що вони вимагали від своїх вояків. Така була засада. Командир нашої сотні спробував доказати, що він справжній СС-офіцер!

Один раз він провадив нас форсованим маршем по швелях колії. Ми були у повному лаштунку, кожна група із своїм кулеметом, крісами (мінометів нам не дали, і в есесах понад силу не підеш), в шинелях. Він теж був у своїй офіцерській шинелі, але без кріса чи кулемета. Йшов з самого переду, а ми мусили за ним поспішати. Але вже після двох кілометрів він скинув з себе шинелю. А на третьому чи четвертому кілометрі сам «спух» і не було ради — дав нам відпочинок, щоб самому відпочити, й закликав автомашини, якими ми далі поїхали на Штреп. Більше він нас не провадив у маршах.

Я виконував свою службу механічно, були часто хвилини, коли здавалося не вспію далі марширувати, бігти, здавалося ось-ось впаду. Але такі моменти проминали швидше, як приходили, й далі я йшов, як у трансі: раз, два, три; раз, два, три, чотири.

Два рази я мав щастя в найбільш скрутних ситуаціях, коли наші інструктори «вар'ювали», як годиться в «домі вар'ятів». Один раз я натягнув коліно на вправах, коли зсунувся несподівано по стрімкому ескарпі. Моє яблуко на коліні зсунулося набік, хоч негайно повернулося на своє місце, але мене воно боліло, і тоді я відважився піти до лікаря. Бо піти до лікаря без гарячки й без якоїсь видної рани було дуже небезпечно. Замість «ревіру», тобто амбулаторії, чи дозволу лежати в ліжку, можна легко було попасти під арешт, на три дні тільки на хлібі й воді. Але старий лікар, вислухавши мене, дав мені три дні «бетруге» (відпочинку в ліжку), які в більшості я проспав.

Одного дня під час мого відпочинку цілу сотню гонили довкола кошар майже до повного вичерпання, а після того ще всіх заставили визбирувати гільзи із сліпаків на площі вправ.

Іншим разом наша чота попала в халепу після вправ у Штрепі. Звичайно, коли ми поверталися до казармів, під'їжджали автомашинами до м. Ляуенбурґа, марширували співаючи, через

місто. Згодом за містом вантажились знову на машини й їхали до казармів.

Цим разом чота в чомусь розлютила нашого командира. Це траплялося нерідко. Можливо, його поранений вказівний палець, який не гоївся, був причиною злости. Тому він свій палець дуже пильнував — завжди надягав на нього шкіряний палюх із шнурками, які зав'язував довкола зап'ястка. Мені виглядало, що він свій палець так «хоронив», щоб він не загоївся — це була запорука, що він залишиться у школі й не піде на фронт. Чи не тому він вислуговувався перед начальством? А даючи воякам «по кулях», він затримував репутацію доброго інструктора.

Ще одна неприємна риса: як він говорив, йому з рота час-до-часу порскала слина. А коли злостився, кричав, і тоді годі було біля нього стояти. Тепер роззлостився й ганяв чотою попри дорогу. Кричав: «Лягай! Встань! Повзи! Гаааз! Наложи газмаску!» І ще: «Кріхен — повзи! Айн лід — Пісня!»

Хлопці повзуть, де сухо й через калабані — недавно випав дощ. Ніхто не починає пісні. З рота чотового ще більше порскає слина. Його команда падає на глухі вуха вояків.

Я стою поблизу — я контужений — та дивлюся на це видовище. Мені ніяково. Моїми товаришами так ганяє, а я… В одному моменті мені хотілося скочити поміж них, але… розум перемагає мої емоції — не завжди так було й буде — тим більше, що заносилося на довший дуель між обершарфюрером і вояками — ніхто не починає співати.

І ще раз: «Кріхен! Айн лід!»

Хтось подумав, що з «вар'ятом у домі вар'ятів» немає сенсу борсатися, бо хто переконає «вар'ята». (Так я собі пояснював). І почав пісню, повзучи по землі: «Ми по таборах і тюрмах…» за ним потягнули інші вояки сумно-сумно: «карались до загину…»

Ситуацію врятовано компромісом: бо як би хтось був почав пісню «Машерують добровольці… грає усміх на лиці…», ніхто був би його не підтримав… Так чотовий, — мабуть, дуже радо, бо негайно, перестав муштрувати вояків і чота помаршировала далі мовчки, вільним кроком.

Між нашими вояками були деякі смільчаки, що «давали собі раду» з жінками. Про одного згадав, з невеликою «похвалою», на ранішній збірці командир сотні, що такого-то військова жандармерія застукала на гарячому вчинку з німкою під одвірком одної кам'яниці.

Знову один станіславець з нашого роя розповів мені, що познайомився й завів романс з дівчиною з Великої України, яка перебувала у таборі робітниць для «остарбайтер». Зустрічалися під дротами. Помагав їй дещо харчами, бо у таборі вони просто

голодували. Це був один з тих двох вояків, котрих пізніше відіслали до дивізії без закінчення курсу.

О, ми ще часом діставали перепустки до міста, в неділю по полудні. Але поки вояка випустили з казармів, він мусів пройти інспекцію «U.V.D.» — службового підстаршини. Такий підстаршина був «паном ситуації» — від нього залежало, чи вояк піде до міста чи повернеться назад до своєї кімнати. Йти на вихідне до Ляуенбургу, малого чужого містечка, взимку, де було одне кіно та кілька відкритих ресторанів, у яких можна було тільки купити «люру», тобто безалкогольний напій, який називався «пиво». Це пиво тільки своїм кольором нагадувало пиво, — так «шали ті, що на пиві розумілися, ті, що за Польщі пили пиво окоцімське. Мені було байдуже, хоч я не міг випити навіть дві гальби такого «пива».

У ресторані звичайно не було місця і нічого купити не можна було, бо треба було мати картки. Часом була якась юшка з брукви, але й вона не смакувала навіть на голодний шлунок. Часом якась жінка в ресторані — це була війна й по ресторанах переважно сиділи жінки — пропонувала дати картку на вечерю, але ми відмовлялися — не пасує воякові приймати такі дарунки.

Рідко ми починали розмову з жінками в ресторані, до того наша, вивчена в школі, мова багато не помагала. У розмовній мові ми спотикалися на кожному кроці й по кількох реченнях розмова вривалася, хоч військову термінологію ми повністю опанували. Не будеш з жінкою говорити про «машінгевер» чи «гранатверфер», а «гінлєґен» (лягай), вона могла б зрозуміти не по-військовому…

Коли я виходив з Козієм, тоді нас зачіпали німки. Бо Козій був атлетичної будови, що було видно навіть в уніформі, блондин, з рисами олімпійського борця з старогрецьких статуй, силач, якого у змаганнях положити на руку ніхто не переміг. Однак він був скромний і соромливий.

Один раз я вибирався до міста й не мав великого щастя з своїм службовим підстаршиною: він мене провірив і чомусь йому не сподобався мій гребінець, і послав мене назад, щоб його вичистити. Прийшов я ще раз з вичищеною зачіскою, а тепер йому не сподобався мій пояс — не був блискучий. Я врешті зрезигнував з виходу, тим більше, що було холодно, а інші вояки вже були на півдорозі до міста (наші казарми лежали пару кілометрів за містом) й розібрався у кімнаті. За чверть години приходить його помічник і каже мені зголоситися до службового підстаршини на вихід до міста — це наказ.

Як наказ, то наказ. Що я маю робити? Зібрався і пішов до його канцелярії. Він мене вже не оглядав, але зате насварив, що я

не маю вояцького духу й така мала штучка, як вичищення пояса, мене знеохотила до такої великої події, як вихід в місто.

Харчування було в школі непогане, але для мене замало. З дому я вже нічого не діставав, бо наші околиці зайняли більшовики. А порції чорного комісняка, обіди, вечері й сніданки — замалі. Та й не тільки для мене. Тому була приємність, коли на нашу групу припало чергування на кухні. Увечері того дня ми з будинку кухні несли великі балії, як ванни, білої солодкої молочної рижової страви до нашого будинку, де її розділяли поміж вояків. В такій ситуації було неписане право додатково взяти для свого роя просто з балії пару менашок «солодкої зупи», як ми цю страву називали. Того вечора ця функція припала мені. Я взяв дві їдунки, на подвір'ю наповнив їх і бігом до кімнати. Все відбувалося швидко в повній темноті, бо не дозволялося освічування з огляду на можливість ворожого бомбардування. Біжу далі темним коридором і… тарах!!!

— А шляґ би тебе трафив! — рознеслося відгоном по коридорі.

Я відскочив вбік й відчув теплу рідину, яка обліпила моє лице, голову й поволі плила по грудях до живота…

Я просто побіг до вмивальника, щоб очистити своє тіло від «зупи», а душу від «гріха», що попав у таку пригоду…

Обідала вся сотня в одній великій залі разом з усіма інструкторами. Перед кожним обідом треба було сказати якийсь відповідний «шпрух», тобто приказку. Звичайно, німці щось казали, а ми скоро сідали й їли те, що нам подавали. Але один раз компаніфюрерові забаглося, щоб хтось з українців сказав якийсь «шпрух». Як звичайно в такій ситуації буває, ніхто не міг ніякого «шпруху» собі пригадати і так ми сиділи, перед нами в тарілках холодніла їжа, а «шпруху» як нема, так нема. Але в біді завжди хтось знайдеться, що вирятує усіх і на цілу залю пронеслося:

— «Гунтер іст дер бесте кох!» («Голод найкращий кухар!») — випалив Терлецький. Він закінчив німецьку гімназію у Познані й був обізнаний з німецькими звичаями.

— «Мальцайт!» («Смачного!»), — відповів сотенний.

Ми вишколювалися з дня на день у повному русі, без зупинки, зупинялися хіба, як спали. Ми мали теж теоретичні зайняття. Вивчали тактику при «зандкастен» — скрині наповненій піском, з якого формовано терен, з повтиканими деревцями, будинками й іншими топографічними знаками. Були й інші виклади. До театральної залі ходили ми на кінофільми й часом на виступи приїжджих артистичних труп.

Під час вистав у теплій театральній залі не можливо було

втриматися від сну. А під час сну лунали «постріли» з животів сотні вояків. Швидкість і сила такого «стріляння» залежала від страви, яку вояки з'їли. Таке явище було й у польському війську й тому дражнили малих хлопців ті, що прийшли з війська: «Наїшся фасолі, будеш добре стріляти».

Пройшло латинське Різдво. Наближалося наше, Степан Гумінілович, що мене ледь не розбив на футбольному матчі у Гайделягрі, заложив хор — він був і музикант, грав на скрипці. Артист Євген Левицький поїхав до Львова і привіз строї для себе і свого брата Ореста на концерт. Це були козацькі строї, в яких виділялася велика козацька шапка.

Нас відвідав Альфред Бізанц. З ним прибуло ще дві-три особи. Про Бізанца я знав те, що він німець, служив полковником у Галицькій армії та говорить українською. Вони довго не затрималися, однак полковник Бізанц промовляв ентузіястично, з великим запалом. З його промови мені запам'яталися окремі фрази: «Ви тут, щоб з вас зробили вояків, правдивих вояків! Щоб вам військо пішло в кість і кров!».

Я не знав чому він до нас приїхав. Не знав і не питався. Мені вже так те військо «пішло було в кість і кров», що в мене притупилася цікавість, я виконував все, що треба було виконувати, виконував, не стараючися «перевиконати» норму, подібно, як вчився до матури після того, як зголосився до війська — щоб не перепасти. Не дуже я радувався, коли нам дали «обершіців», тобто рангу старшого стрільця; пройшов мимо мене, як тінь, той факт, що мене й інших іменували на «фюрсрбевсрбер», тобто кандидатами на старшин і могли взяти нас до старшинської школи. На це треба було писати свій життєпис і ствердити в ньому, що ти маєш середню освіту. Ніби казали, що треба мати свідоцтво, але про нього ніхто ніколи не питався.

Одначе одна подія багатьом дещо «напсувала крови». Коли ми приїхали до Ляуенбургу, нас пофотографували й видали нам німецькі «зольдбухи», тобто військові книжки. Через якийсь час нам їх відібрали й дали .дивізійні» військові книжки, які були в українській і німецькій мовах. Нас це збило з пантелику, бо ми думали, що чисто німецькі книжки в німецькому війську більше вартуватимуть, ніж українсько-німецькі. Але німецькі ми здали й про них забули.

Не проминуло нас тут і «світоглядове навчання». Але тут був більший «спец» від «світоглядів» ніж командир нашої сотні у Гайделяґрі. Викладав нам «світогляд» старшина, товстий, лисий, добрий балакун, або так йому здавалося, бо говорив із задоволенням. Біда була тільки в тому, що ми потомлені, як

звичайно, на всіх лекціях спали. А його «світогляд» нас зовсім не цікавив. Він вживав усіх засобів, що стояли до його диспозиції, щоб втримувати серед нас «зацікавлення» до його викладів. Тому він час до часу наказував: «Встань!», «Сідай!», щоб ми розрухалися. Ми не радо підносилися зі стільців, але через хвилину знову поверталися до попереднього стану. Тоді він придумав інший спосіб. Він, очевидно, викладав свої світоглядні теорії при карті світу — як могло бути інакше: виклад світогляду без земної кулі немислимий. Тому, що карта була великого розміру, він мав довгий дерев'яний покажчик, з одного кінця грубий, як дрючок. Коли когось зауважив, що той здрімнув, то стукав його по чолі, щоб ми всі слухали його «світоглядові пророцтва» відносно Європи Назвав його «вебером» — будильником. На одній лекції не треба було його «векера» — вся кляса не стулила ока, коли він говорив про те, що «німецький світогляд» принесе Сходові Європи. Обіцяв із захопленням, що на Сході Європи після війни, яку Німеччина виграє, ми, як вояки військ СС, будемо упривілейована кляса, матимемо великі права, нам дадуть фільварки і ми будемо ними завідувати.

От, де кістка закопана? Ось що для нас готує великий фюрер! І почалося. Старші і мудріші між нами почали задавати запитання: «Як ви думаєте оберштурмфюрере, за що ми зголосилися воювати? За те, щоб німцям були призначені фільварки? Щоб наш народ був утерменшом? Ми не німці, ми українці. Ми не з Заходу, ми зі Сходу. Ми з України!»

Наш «світовиховник» зовсім збентежився. Він не сподівався почути такого від нас. Йому й не снилося, що ми, в німецьких уніформах, у «ваффен СС», ми, які виглядаємо так, як німці, робимо вправи краще за німецьких вояків, ми, українці, зі Сходу Європи. Після цієї лекції ще один чи два його виклади були мляві; він навіть не вживав свого «векера», а дозволяв нам дрімати і уві сні снити свій «вельтаншаунґ».

Що таке поняття про інших людей може існувати, навіть у людей доброї волі, може послужити наступний випадок. У стрілянні я мав добрі осяги, був одним з кращих у нашій сотні. Тому мене і ще чотирьох вояків вибрали на змагання цілої школи у стрілянні з малокаліберних рушниць. Але я ніколи не стріляв з малокаліберки, навіть у руках її не тримав. Перед самим змаганням нам дали нагоду вистрілити по п'ять набоїв і це все. Іди з цим на змагання. На щастя, на змаганнях ми всі п'ять стріляли до одного щитика і тому не знати було, хто скільки очок набив. Не зайняли ми першого місця, але зате дістали одну неділю вільну і квитки до Данцігу (Ґданська). їхали ми потягом, а з нами також Терлецький, який говорив дуже добре німецькою.

До нашого купе всіли дві жінки, і Терлецький почав з ними розмову. Розговорилися. Вони побачили з нашої мови, що ми не німці і поцікавилися, хто ж ми.

— Ми українці.

— А звідки ви?

— Ми з України.

— З України? — дивуються німкені. — А де ж та Україна?

— В Європі, на Сході Європи, там де німці б'ються з більшовиками, — пояснюємо.

— То ви зі Сходу Європи!? — не можуть вийти з дива. — Ви виглядаєте як німці.

Ми дивуємося і не знаємо що думати.

— Ми вважали, що люди зі Сходу Європи не виглядають як люди. Вони подібні до людей, але живуть десь у землі, в землянках, у норах, — вияснює стара німкеня.

Висіли ми у Ґданську й не мали що там робити. Два від нас відділилися і поїхали кудись. Вони знали це місто з попередніх часів. Я теж знав це місто, хоч у ньому ніколи не був, пригадав одну адресу, де ще рік тому жив мій брат, який був попав у німецький полон в німецько-польській війні, і тут працював «кауфманом» (продавцем текстильних товарів). На жаль, він був, а тепер його тут нема, тому я тримався свого товариша, який теж не мав що робити. А поїзд до Ляуенбургу тільки увечері. Щоб якось розважитися, ми їздили трамваями. Наїздився я тоді, як дурний.

Наш рій зустріла ще одна неприємність. Двох наших вояків родом із Станіславова посадили до цюпи. Відсиділи вони три дні й відправили їх до дивізії, не давши навіть ранги «обершюце». І за що їх покарано? Якось на ранній збірці, як звичайно буває, приходить провірка вояка: провіряють, чи є всі цвяхи на підошвах, чи є у вояка в кишені носовичок, зложений в квадратик і незаплямлений (ніби хустинка до носа мала бути на показ); провіряли, чи дуло кріса світилося, як сонце, оглядали чи багнет наоливлений, але незабагато, а так, щоб виглядало наче ненаоливлений, дивилися чи шомпол не має якоїсь порошини між своїми гвинтиками. Отже, у військовому житті все має своє велике значення — навіть така, майже незамітна порошина.

На одній такій збірці відбулася знову рутинна контроля. Тим разом старшина взяв на око двох студентів з Станіславова, які фактично вже почали вищі студії. Підійшов до першого, відкрутив шомпол, витяг з своєї кишені білу хустинку до носа (ми всі мали зелені хустинки), обернув у ній гвинти шомпола й підніс воякові до очей. На хустинці було видно слід оливи і маціпусіньку порошинку. Ця сама «вправа» повторилася із його товаришем. Як

наслідок, їх обох посадили до військової тюрми на три дні, на хлібі й воді, а потім — назад до дивізії.

Мене дивувало, настільки дивувало, наскільки могло дивувати, як їх обидвох таке лихо заскочило — двох нерозривних товаришів, які пройшли разом рекрутський вишкіл, спали один над одним, марширували поруч, оскільки були майже однакового росту. Але справа дещо вияснилася, якщо могла вияснитися, бо хтось комусь сказав, що один інструктор мав натякнути, що така практика повторяється на кожному вишколі — так «для дисципліни!» Може вибирали по двох і ще товаришів, щоб одному не було сумно — в товаристві і смерть не страшна.

Але і цей інцидент пройшов та й забувся. І нам так несподівано, як несподівано, буває у війську — ніхто ніколи не знає, де завтра буде, — наказали «пакувати манатки». Ми знову до вагонів повсідали і так собі заспівали: «Хлопці підемо, боротися за славу, за Україну, за рідні права…».

Нойгаммер

Приїхали до Нойгаммеру, великого полігону, де вишкіл цілої дивізії йде повною парою. Нас привітав старший віком сотник, який не був одягнений в офіцерську уніформу, що не траплялося у таких ситуаціях між німецькими офіцерами на вишколі. У вітальнім слові вжив кілька «вояцьких висловів»; подібно, як це відбувалося у польському війську, в котрому він служив контрактовим офіцером після Петлюрівської армії.

Мене й кілька моїх товаришів з гімназії приділили до 3-ої сотні поручника Богдана Підгайного у 30-му полку. З Підгайним я не мав ближчих відносин, крім звичайної щоденної рутини, як звітування і т. п. Один раз товаришував йому на проході під вечір. Щойно в Канаді я познайомився з ним ближче. Він був колоритною постаттю, провідним членом ОУН, близьким приятелем та соратником Романа Шухевича й Степана Бандери. Закінчив інженерію в Данціґу, однак через підпільну діяльність та тюрму, щойно приїхавши до Канади, почав шукати працю за своїм фахом.

Коли вибирався до Канади, його шваґер написав, щоб він навчився «практичного» фаху, — і порадив стати м'ясарем.

— Пішов я вчитися до одної м'ясарні у Мюнхені, — розповідав Підгайний. Оповідачем був знаменитим. Вчив його поляк. Після двох днів практики поляк його питає:

— Чи пан має якийсь фах?

— Я інженер, — відповідає Підгайний.

— Як пан є інженером, — майже наказовим тоном каже йому м'ясар, — то пан має їсти ковбасу, а не її робити.

В Канаді мусив він пересиджувати довгі години в бібліотеках, щоб пригадати призабуту науку й наздогнати нову. Все таки став фахівцем від моторів «віндоввашерс» (для пересування плятформ при митті вікон знадвору у багатоповерхових будинках). До дивізії вступив, коли довідався, що за ним шукає німецьке гестапо, щоб його арештувати.

Я командував роєм середніх гранатометів (8 см), що мав два гранатомети, візок на амуніцію, та одного коня. Я вправляв з моїми вояками, як мене навчили у підстаршинській школі. Тільки це не була підстаршинська школа, й хлопці виконували вправи, як вміли й могли. Наказував їм часом «гінлєґен». Тепер я «віддавав», що сам дістав, однак чи не забагато.

Кожного ранку мій рій відходив до 4-ої сотні, у якій відбувався вишкіл важких скорострілів і гранатометів. Командував нею поручник Ігор Поспіловський, кол. старшина

Армії УНР. Він не знав ні німецької мови, ні німецької команди. Тож він приймав звіт й давав накази, повторяючи одну команду три рази: «Ґерет абнемен!», що означало «зняти з себе спорядження», тобто поставити на землю скорострільні й гранатомети та скриньки амуніції. Спочатку ми не знали, що робити, бо спорядження лежало на землі. Його вояки нам пояснили, як виконувати накази поручника. Отже, на перший наказ ми підносили з землі спорядження, на другий ідентичний наказ ми клали його на землю, на третій — ми знову підносили, оберталися вправо й марширували на польові вправи. Наша дорога проходила біля будинку, в якому приміщувався «пуф», і наш командир наказував: «Пісня!». Хлопці знали яка: «Мала мати одну доню, не пускала її на волю». Це така собі сороміцька пісня. Жителі цього «дому розпусти» напевно не слухали слів цієї пісні й ледве, чи їх розуміли б, однак хлопці залюбки дуже голосно співали, як би успіх вправ залежав від цієї пісні.

Розповідали нам, що поручник Поспіловський бажав собі «козацької смерти», якщо вона має прийти, то на полі бою. Тобто бути поціленим кулею в чоло. Ті, що повернулися з-під Бродів, твердили, що його бажання здійснилося. Він виявив неабияку відвагу й хоробрість у важких боях.

Про старшин з Визвольних змагань писав начальник оперативного відділу у штабі дивізії, тобто другий офіцер після командира, майор Гайке: хоч презентацією вони не такі, як німці, однак у тактиці й бойових обставинах навіть перевищують своїх німецьких колег. Бої під Бродами це доказали.

На уродини Гітлера прийшли підвищення і, на моє здивування, піднесли в ранзі й мене до унтершарфюрера-десятника. Я навіть тим не тішився, бо, по-перше, не мав стрібної стрічки обшити собі комір, по-друге, не мав відзнак, і по-третє, я чомусь не чувся вільно у тій своїй новій ранзі — вже був привик до старої — «обершіце». Не чувся вільно ще й тому, що деякі мої товариші, що закінчили підстаршинську школу разом зі мною, не дістали підвищення. Але що у війську зробиш? Треба було привикати до нової «шаржі». Одну користь мав з того і проти неї не протестував: ми, підстаршини, мали право ходити до підстаршинської кухні-їдальні, де нам давали зупи скільки захочеш. Я врешті вперше за весь час служби наїдався досита.

Згаданий майор Гайке у своїх спомінах теж зауважив «кулінарно-побутовий» звичай українців, відмінний від німців: військові порції були малі, але поживні, однак українці привикли їсти багато більше інших страв, тому відчували постійний голод.

Вечори тепер я мав вільні. Ми відвідували своїх товаришів, що повертались з різних вишколів. Знову зустрівся я зі своїми

друзями з шкільної лавки: Цюцьким Грималюком і Ґенком Цибульським. Цюцький був на вишколі протитанкової зброї у Голландії і не міг наоповідатися про свої пригоди, головно з голландськими дівчатами, які не давали спокою воякам. Ґенко, який був у такій самій підстаршинській школі як я, але у Радольфцелю, і я тільки заздрили Цюцькому, коли він розповідав про свої ескапади. Зустрічалися ми майже всі знову з цієї самої кляси, пізнавали один одного у військових уніформах — хто з якої частини, хто з якого роду військ.

І незабаром знову в дорогу — тепер до старшинської школи на Чехію. Шкода було лишати товаришів, жаль було своєї підстаршинської кухні, де можна було наїстися, шкода було якось тих, що не їхали з нами. Але це військо. Мені навіть до голови не прийшло, що можна було зрезиґнувати з старшинської школи. Я приймав свою долю як даність — що буде, хай буде. Але один з кандидатів до старшинської школи в останній момент таки зрезиґнував з такої почести. Він мав вусики, а есесах вусики не були радо бачені, а ще кандидатові на старшину. Тому, коли ми вже стояли спаковані в лавах, готові до відмаршу на станцію, прийшла остання контроля. І командуючий транспортом офіцер помітив ті вусики, які собі невинно їжилися під носом. (Що ці офіцери не зауважать?). Тут же він викликав цього вояка і став вимагати «усунення» небажаного «елементу» під носом. Але той вояк мав характер і відповів: «Як це так, райхсфюрер — СС Гіммлер носить вуси, то чому не можу я?» Що мав відповісти офіцер, адже райхсфюрер був найбільшим есесом, начальником усіх СС. Хіба можна вимагати зголення вусів у самого Гіммлера? Але офіцер не збирався програвати, і заявив, що або він і його вусики залишаться у Нойгаммері, або він поїде до старшинської школи, а вусики залишаться у Нойгаммері. Компромісу нема: або він, або вусики! Вояк вирішив залишитися з вусиками у Нойгаммері.

Наступного дня ми зупинилися на станції Райхенберґу в Судетах, щоб привести себе до ладу. Не сподівалися ще одного незвичайного успіху. Євген Шипайло описав його знаменито у «Вістях комбатанта» ч. 5-6, 1992 року під назвою «Наша пісня»:

«Після голення, миття, роблення порядків у вагонах, чищення одягу (черевики і шкіряний пояс та його металева спряжка мусіли світитися «на ґлянц»), сніданку, хто розповідав щось, хто грав у карти, хто писав картку до рідних або до дівчини. По полудні, десь біля четвертої години, йдемо до містечка в кіно. Швидко передягнулися у вихідний мундир, збірка в три лави, вирівняли, відчислили, зголосили старшині, наказ: «Праворуч, ходом руш!» Все йшло, як в годиннику, ми робили звороти і виконували

прикази механічно, мов роботи. Не диво, бо ж ми були молоді юнаки і вже майже рік у війську, пройшли тяжкий рекрутський, і ще тяжкий підстаршинський вишколи, і вояцька рутина вже була ввійшла в нашу кров.

Від станції до містечка віддаль коротка, і ми вже між будинками містечка марширували дорогою, що вибита кам'яними кістками.

— Пісня! — залунало від першої трійки.

— Пісня! — відгукнули маршуючі ряди.

— Чорна кура, — передай далі.

— Три-чотири!

І полинула українська пісня… Груди кожного виструнчилися, крок вирівнявся і підошви черевиків біля 200 вояків, підбиті залізними цвяхами, вибивали рівномірний звук, мов одної людини-великана. Тенори, баритони, баси, чудові молоді голоси з'єднувалися в хорі на вузьких вулицях, між мурами кам'яниць голос відбивався, зміцнювався, і нісся вдаль. Далеко, й відлунням гомонів у підгір'ї.

…Містечко ожило. Відчинялися вікна, двері, в них показувалися голови й постаті мешканці: старші й молодші, жінки, дівчата, діти; вони ніколи не чули такого гарного і мелодійного вояцького співу, а ще й чужою мовою. Люди виходили з домів, творилися малі групи на хідниках, підходили до їздні, з цікавістю приглядалися маршируючій колоні, деякі навіть оплескували, мов у театрі. А пісня дзвеніла, чарувала… Вже й кіно. Пісня замовкла. Стукнули зап'ятки і ми зупинилися. Не пригадую, який фільм ми тоді бачили, але звуки і чар української пісні, що неслася вуличками містечка з грудей молодих вояків 1944 року, залишилися в моїй пам'яті до сьогодні».

Старшинська школа

Поїхали ми до мальовничої чеської курортної місцевості, де розміщувалася старшинська школа, недалеко Праги. Розмістили нас у вигідних дерев'яних бараках, у кожному один «юнкершафт» (чота). Було дві піхотні чоти, а вояків на вишкіл важкої піхотної зброї, зенітної артилерії, протитанкової зброї розділено поміж німецькі «юнкершафти». І почалися військові заняття та навчання. У цьому курортному місці наші інструктори трактували нас, ніби ми туристи — сказати б, «по-панськи». Наприклад, тут не було прямої команди: «Струнко!» А просили нас: «Мої панове, прошу стати струнко!». Ми теж не ставали наструнко згідно з приписами, як на рекрутському чи підстаршинському вишколах, не виструнчену поставу, а так собі, вільно, як хто забажав. Швидко і з приємністю привикали ми до нового ладу й порядків.

Ми ходили тут більше на виклади, ніж на вправи, вчили нас бойової тактики (теорії), займалися спортом, дали нам повний спортивний одяг: штанята, сорочинки, тренувальні костюми, спринтери — черевики. Їли ми обіди у великій їдальні, й німецькі офіцери присідалися до деяких столів. Не дуже нам це подобалося, бо треба було говорити по-німецькому й уважати на всі манери правильної поведінки при їдженні. І, при найкращій волі, не завжди клеїлася розмова, хоч звичайно німець надавав тон.

Найважче приходилося нам з лекціями зв'язку, бо треба було німецькою вивчати техніку, говорити до телефонних і радієвих апаратів, наставляти їх тощо. Ми мали маскувальні уніформи і звичайні, а німці не мали «тарн'якен», тому влітку ми вбирали ці легенькі уніформи, щоб не паритися у грубих сукняних. Аж одного разу на лекції зв'язку наш інструктор запитався про щось у вояка в маскувальній уніформі, а той не знав відповіді. Тоді він запитав другого і цей не знав, і так він цілу лекцію «мучив» українців, які не дуже вив'язувалися зі своїх запитань. А на другу лекцію, коли він увійшов на залю, відразу запитався: «А де мої вояки-українці в «тарнанцуґах»? Так ми перехитрили хитрого офіцера й він не міг між нами й німцями пізнати, хто українець.

На марґінесі: цей випадок можна потрактувати як доказ того, що німецька расова політика не мала жодної основи. Бо навіть у старшинській школі військ СС треба було аж «тарн'яків», щоб розрізнити «унтерменшів» — українців від «юберменшів» — німців.

Тепер ми мали лекції не «вельтаншауліхе шулюнґ», а — «світоглядовий вишкіл», тобто не німець викладав, а наш

старшина — поручник Любомир Макарушка. Приїхав, коли вже вишкіл розпочався, в уніформі звичайного вояка. Незабаром він купив собі райтузи та офіцерські чоботи, (офіцери мусили купувати офіцерські уніформи за свої гроші).

Говорив він не плинно й гладко, а «заікуючись», тобто майже після кожного речення переривав свій виклад звуком «ммммм». Мирон Шарко, котрий давав пояснення на кожне явище природи чи поведінку людини, твердив, що д-р Макарушка мусить мати фах адвоката, а добрі адвокати ніколи «нагаряче» не говорять, а наперед думають, що мають сказати. Тому д-р Макарушка так собі робить павзи, щоб подумати над наступною фразою.

Тема його викладів була в більшості про наші Визвольні змагання, в котрих він брав участь. Хоч не дуже багато затрималося в голові, але один момент мені запам'ятався: «Коли я був командиром куреня в Галицькій армії під час Чортківської офензиви, — розповідав він, — то я не знав скільки вояків я мав. А щоб бути певним, під час обіду приходив до польової кухні і тоді рахував всіх вояків. Бо який вояк зречеться свого обіду?»

Щойно після війни я довідався більше про д-ра Макарушку. Він не був адвокатом, а закінчив економічні науки у Відні. Він теж закінчив славну на всю австрійську імперію т. зв. Терезіянську військову академію, був членом Військової управи, відповідальний за набір старшинських кадрів до дивізії. Про Військову управу в той час я нічого не знав. Вона мала багато завдань, видавала один рік тижневик для вояків дивізії під назвою «До перемоги!». Того часопису я не бачив у дивізії. Члени її відвідували табори вишколу. Д-р Макарушка й інженер Юрій Крохмалюк, члени Військової управи, зголосилися до дивізій й працювали у її штабі.

Прийшов час «цвішенпріфунґу», тобто, відбіркового іспиту, в якому були навіть запитання, що не відносилися до військової тематики. Наприклад: назвати якусь оперу й подати її композитора. Ті, що жили у Львові, могли запримітити з афішів назви опер, які ставив театр, а інші не зустрічалися з такими питаннями. На моє щастя, в гімназії, на уроці німецької мови ми читали дещо про оперу Моцарта «Чарівна флейта». Щось таки пригодилося і з гімназійної науки.

Досить високий відсоток не пройшов цього іспиту. Ті вояки повернулися до дивізії. В нашій кімнаті залишилося менша кількість товаришів, деякі з них запам'яталися своєю особливою поведінкою.

Після денних зайнять і вечері, в одному куті Міcько, спершися на горішнє ліжко, переписував до свого зшитка з підручника «ґегайме захе» (військові підручники належали до

«секретних справ», тобто заборонялося їх поширювати чи переписувати). Пощо він це робив? Нікому Міcько не сказав. (По війні став професором електротехніки в університеті в Канаді).

В іншому куті «бойовий Зиновій», прозваний «Негусом» через свій вигляд лиця, подібного до абесінського Гайлє Селясі, лежачи на своєму ліжку, вивчав свою лекцію, часто з шоломом на голові і підперезаний поясом з багнетом. Був досить гарячий і один раз, витягнувши з піхви багнет, погрозив своєму побратимові, котрий з нього зажартував. (Був професором славістики в США).

При столі, що стояв посередині залі, при голій жарівці вчився Богдан, прозваний, невідомо ким і чому, «Піташком». Його метода була неординарна. Він сидів прямо при столі, однак незабаром йому очі «липли», голова повільно хилилася вдолину. Коли чоло стукнуло об стіл, він «притомнів», рвучко підносив голову й починав свою рутину наново. Я дивувався, як він міг що-небудь запам'ятати. (По війні був адміністратором шпиталя в Австралії).

Я вчився разом з «Яремком». Ми спільно читали матеріял, згодом один одного перепитували. Мені нагадувалося навчання до матури в гімназії, однак тоді нас вчилося разом трьох. (Яремко працював фармацевтом в Канаді).

Ще один — це Юрко, прозваний «Манджуко», бо народився у провінції Манджуко в Китаю в сім'ї лікаря. Мав добрі осяги на легкоатлетичних змаганнях, коли ми пробували здобувати очка на спортові значки.

В межу з нашим бараком був сад бросквинь, які саме дозрівали. Не можна було втриматися, щоб не полізти в сад, тим більше, що свіжих овочів ми не отримували. Незабаром в саді поставлено сторожа.

З деяких господарств німці повиселювали власників, а ту околицю використовували на бойові вправи. При кінці вишколу ми взяли участь, як обсерватори, у вправах більшого з'єднання, гострою амуніцією наступу через річку. Ми мали обсервувати перебіг вправ, а згодом обговорити що було виконано правильно й які. були недоліки. Ми йшли навмання околицею і натрапили на поля доспілих великих, червоних, солодких, як мед, полуниць. Поля стояли облогом й полуниці росли вже дико. Несподіваний «бенкет»!

Новин ми не знали, хіба хтось десь вичитав з німецької газети чи почув по радіо. Після битви під Бродами приїхав до нашої школи командир дивізії Фрайтаґ, зібрав нас усіх і дуже погано говорив про українців у дивізії — казав, що битву під Бродами програли українські вояки. Пізніше, як він від'їхав, сам командир школи ніби вибачався за нього і пояснював, що там були і німецькі війська.

Фрайтаґ дістав за цю битву Лицарський хрест. І як українці так зле списалися, то за що його нагородили? Командири дістають хрести за хоробрість своїх вояків.

Часом ми ходили в кіно у сусіднє чеське село. Там показували чеські фільми — всі «нейтральні» теми кохання. В одному з тих фільмів появилася на екрані чеська дама в масці, ніби на маскарадному балю. Вона хотіла мати дитину від невідомого коханця, тому цілий фільм крутився довкола ловів любовників, очевидно, без успіху.

Могли ми купувати в чеських пекарнях великі, як решето, бухани білого хліба. Але їх не було з чим їсти, бо навіть я, що діставав молодечий харчовий «цузац» (додаток) — мені ще не сповнився 21 рік — не мав чим мастити хліба, а сухий хліб навіть білий приїдався А в кантині не було що купувати, була тільки муштарда, багато муштарди, якої ніхто не купував уже довгі роки. Тому хтось спробував, як буде хліб смакувати з муштардою. І смакував — ліпше, як пісний. З того часу всі почали її купувати.

Перед нашим виїздом зі школи влаштували «камератшафтс абенд»(товариський вечір), на якому дали нам пити шампанське. Вперше в житті я пив шампанське вино, яке уявляв собі як щось надзвичайне з неймовірним смаком, майже як нектар грецьких богів. Коли мені налили до склянки, я довго не відважувався пити, а коли врешті дотулив склянку до губ і скуштував його, то мало не виплюнув — це було досить квасне, для мене зовсім погане на смак вино. (Можливо, що моя уява, створивши неземський приємний смак шампанського, тепер додала до нього свою земську гірку краплю). Нашому командирові курсу, навпаки вино засмакувало і він розговорився, коли присів до нашого стола. Чомусь він вчепився одного з наших «оберюнкрів», малого, чорнявого хлопця і весь час йому наказував: «Ти не смієш мене завести на фронті; не смієш бути боягузом, не смієш зрадити», — повторював він кілька разів. Чи він мав віщі візії? А може був добрим психологом.

Спочатку командиром нашої чоти був віденський німець, що довго не загрів місця і десь «перенісся». По ньому прийшов простакуватий німець унтерштурмфюрер, якого ми називали «бавор» — хлоп. Він був в той час, як на Гітлера зробили замах. Нас усіх зааляpмували, а «бавор» до нас промовляв, що якісь там «пани» хотіли зліквідувати нашого фюрера, але їм не вдалося і ми їм ще покажемо. Я в дійсності тоді не знав, про що він говорив, не знав і мене не обходив ні їхній фюрер, ні німці. В той час я мало знав про світові події, про політику, про різні дійсні державні порядки, світ уявляв собі, як клаптики кольорових плям — бронзових гір чи зелених долин, синіх океанів, намальованих на

круглому глобусі, що приносив колись до кляси під час викладів географії наш професор у гімназії.

Командиром нашого «лерґанґу» (9 курсу) був гауптштурмфюрер, який втратив ногу на фронті. Високий ростом, спортсмен (він мав срібну спортову медалю, яка говорила про його добру спортивну підготовку). Він дивився на нас, юнаків, з великою поблажливістю. Мусів розуміти, що не один з нас вперше опинився в таких обставинах, просто прийшовши сюди з якогось невідомого на світі провінційного містечка, не бувши й не бачивши ніколи широкого світу, а це було видно на кожному кроці. Як заходила незвична ситуація, то він тільки головою помахував: «Ви, великий хлопчисько!» — казав поблажливо.

Курс добігав до кінця і тепер була формальність написати останній іспит та отримати свідоцтво на котрому стояло: «Фюр ден фюррер зегр ґут ґеайґнет» (на старшину дуже добре надається), або «добре», або без таких прикметників. Очевидно, я отримав звичайну оцінку, більше не очікував. Усі закінчили, крім одного, який під час іспиту втратив нерви і вийшов із залі в середині іспиту, не віддавши жодних відповідей. Сам собі винен, однак найгірше не вийшов, бо отримав рангу обершарфюрера (старшого десятника). Ярослав Войтович — «Войтек» здобув друге місце на цілий курс, включно з німцями. Ми були горді з його успіху. Він мав над нами одну перевагу — за польських часів вчащав до т. зв. «кадетської гімназії», в якій учні проходили військову підготовку. Крім виданого нам «диплому», були ще детальні свідоцтва з оцінками окремих дисциплін та з особистою характеристикою — один примірник призначений для Головного командування військ СС у Берліні, а другий — до дивізії. Коли я співпрацював з Майкелом Мельником з Англії, який писав історію дивізії, він мав доступ до архіву Гіммлера й отримав копію мого та інших старшин свідоцтв. Характеристика була дуже влучна, хоч я не був свідомий, чи мене хтось обсервував під час вишколу, та ніхто не допитував. Ми не отримали цього атестату на руки й про ці оцінки я нічого тоді не знав.

Ми отримали «посвідчення» на нову ранґу — «ваффен штандартен оберюнкер» (з датою 1 вересня 1944 року) — це перехідний ступінь до справжнього старшинського чину. Знову не всі, бо одному, який спізнився з відпустки й перебував під домашнім арештом, на деякий час затримали цю ранґу.

Наприкінці найбільшою нашою турботою було придбати собі офіцерську уніформу: чоботи з високими халявами, райтузи, піджак і, найважливіше — «шірмюцу» (офіцерський кашкет з високим передком і плетеним срібним шнурком над дашком). Офіцери мусили за все це платити з своєї кишені, а ми таких

грошей не мали. Я якось довідався, що тим воякам, які були на першому вишколі підстаршин у Лувенбурґу, військова адміністрація вкладала велику частину платні в німецькому банку, що після закінчення війни можна було б вибрати. Інші вояки мали свої рахунки в «Українбанку». Я довідався, що той банк мав відділення у Празі і, подавши заяву, отримав 200 марок на свою уніформу. Більше того: я дістав також ще по 200 марок для двох колег, які мали свої рахунки в «Українбанку» й не могли своїх грошей вибрати. Позичив, зрозуміло, на «вічне віддавання». Я також пошив собі у кравця-чеха райтузи, купив чоботи, обшив комір срібною лентою, причепив зірки й став оберюнкером. Піджаком мусів задовольнитися ще своїм рекрутським, а шірміци таки не вдалося дістати — не знаю, де інші їх купували, а я не міг ніде знайти. В той час мені не дуже залежало на такій шапці, але пізніше я за всяку ціну хотів десь таку роздобути, однак до кінця війни це мені не вдалося, навіть тоді, коли мав на неї «бецугшайн» (картку на купно).

«Пізнай себе», — радять філософи. І я пізнав свою психіку: незначний інцидент, дрібничка можуть мене безжалісно переслідувати, докучливіше, ніж велика небезпека.

Трапилося це, коли ми приготовлялися до від'їзду до дивізії. Я не міг знайти спортових черевиків, які слід було віддати до «магазину». Шукав у шафі, які не вільно було замикати на ключ, під ліжками — нема. Не сходили вони мені з голови. Снилися мені різні версії їх зникнення. Хтось мені їх свиснув, — снилося, — а я, як Шерлок Голмс, досліджую злочин. Ніхто не свиснув, бо за найменшу крадіжку, навіть «позичену» одну сигарку, без відоме побратима, одна кара — кара смерти. Найправдоподібніше я їх залишив на стадіоні, коли передягався після спортових зайнять.

Врешті я розповів товаришам про свою проблему. Один радить: зголоси старості, що ти їх не можеш знайти, або поспитай товаришів — може хтось має свої власні й продасть тобі. Так і сталося: купив за 20 марок (висока ціна) і втішився, як мала дитина віднайденою іграшкою.

Згодом у житті мені давалася взнаки не одна така дрібничка.

Декілька випускників залишилися на курсі командирів сотні. Вибранці, мабуть, мали на своєму атестаті оцінку «ґут ґайґнет», або інші ознаки характеристики на майбутніх сотенних. Я з іншими повернувся до дивізії — знову до Нойґаммеру.

Словаччина

Заки я виїхав до Словаччини, пробув деякий час у Нойгаммері. Приїхала наша група оберюнкерів, коли дивізія повернулася з-під Бродів — невесело було. Майже ніхто з моїх товаришів не повернувся. Не повернувся «Цюцький», і не знати, що з ним сталося. Не повернувся «Цибух». Ґенко Цибульський, як уже пізніше довідався, був залишений на обсерваційному пункті у боях — на дереві чи в якомусь іншому замаскованому місці. Коли його сотня відступала, про нього всі забули і він опинився поза фронтовою лінією. Прибув до свого села і пішов до УПА. Арештували його і сидів у тюрмі в Чорткові, в сусідстві гімназії. Втік з тюрми і боровся, був поранений із скорострільа і помер від ран..

Інший шкільний товариш, поранений під Бродами, переховувався на одному господарстві. Коли проголосили амністію, його батько пішов до НКВД спитатися, чи та амністія справжня. Коли його запевнили, що так, син зголосився і його не переслідували. Він закінчив музичний інститут і став музикантом.

Ще інший попав у полон, сидів в таборі чи на засланні у Сибіру. Там познайомився з донькою генерала Червоної армії. «Не така гарна вона була, — говорив він, — але людина в біді готова на всякі чудасії». Але йому не вдалося зав'язати «щасливого супружого вузла», бо довідався її батько про роман своєї дочки, закликав «ізмєнніка родіни» до себе і недвозначно сказав йому: «Як хочеш жити, дай спокій моїй дочці».

А інші: Пилипчик, Шумка, Криворучка… ніхто не знає. «Ой, впав стрілець у край зруба, коло зламаного дуба, і не встане вже, і не встане вже…»

У Нойгаммері нас ніде не приділювали, бо не було ще де приділювати, тому ми мали доволі вільного часу. Формували «Бойову групу Вільднера», підкріплений самостійний батальйон, під командою майора Вільднера. Я зголосився, але мене не прийняли. Не знаю чому, а Ореста Яркимовича прийняли і я «втратив» ще одного товариша.

Спочатку ми харчувалися у старшинському касино, разом з німецькими офіцерами, де на почесному місці сидів генерал Фрайтаґ. Очевидно, на таких «офіційних» обідах не годилося просити «репете» й тому нам знову було замало їжі. Але з якихось причин генерал не бажав більше обідати з «україніше оберюнкер» і з німецькими фюрерами мав «першу туру», а ми «доїдали» по німцях, дослівно доїдали, бо наші кельнери і кухарі все нам подавали, що залишалося на кухні.

Популярним «заняттям» для всіх старшин і підстаршин в таборі були «вихідні» увечері до міста Нойгаммеру, що лежало в північній Сілезії. Фактично всі вони йшли на залізничну станцію, де вже по вечері чекали на них місцеві німки й «полювали» за «своїм типом». Один раз пішов і я з своїм товаришем, який повернувся також і був «спеціялістом» від зенітної артилерії і «дівочих сердець», як сам мені розповідав. Ішли ми з великими надіями, але коли прийшли на станцію і я подивився навколо себе, стало мені не дуже приємно. Можливо тому й мене ніхто не «вполював», а може треба було самому відігравати «ловця», а може жінки бачили мою ніяковість і ні мені, ні моєму товаришеві нічого не вийшло. Я більше на ці «вихідні» не ходив, а він мене більше не просив.

Полігон біля Нойгаммеру — це був великий табір для вишколу цілої дивізії: тут ми навіть відбували маневри усією дивізією, стріляли гострими набоями з артилерії, гранатометів, тут були бункери, які ми йшли «здобувати», тут були велетенські стайні для коней. Сліди табору військовополонених червоноармійців тут були теж. На краю полігону, під лісом, було видно довжелезні насипи -«гроби», в який закопали померлих полонених з голоду і пошестей, що кинулися серед них через голод. Лишилися ще де-не-де рештки колючого плоту й … шибениця. Ніби серед масової смерти шибениця мала бути пострахом? А може вона була «щасливим» закінченням терпіння? І весь цей «табір полонених» був просто неба, на великій площі, на якій не було жодної деревини ані куща. (А може полонені все це з'їли?) Бо їли вони, як мені розповідав після війни один такий полонений, який був у тому таборі, все, що тільки зеленіло. І від того діставали червінку й гинули. Він врятувався силою волі: не їв трави, і мав сильне бажання вижити. Він викопав собі яму, щоб якось рятуватися від пекучого сонця, і коли ставав на ноги, міг постояти кілька хвилин, а потім чорніло в очах, він падав знеможений.

Нагло прийшов наказ: — «маршбефель» і ми виїхали до Словаччини. Коли приїхали на словацьку станцію і вивантажилися, я вперше пішов до словацької корчми. Тут дівчата продавали всякі напої і мені запропонували лікер, розведений спиртом. Я пригубився і мені напій засмакував, бо був солодкий.

Звідтіля мене приділили до сотні, фюрером якої призначено німця гауптшарфюрера. Це була найвища підстаршинська ранґа, якби «сліпа ранґа» з якої ні нагору, ні на долину Він собі відразу підібрав «кумпана» — обершарфюрера, старого німця, майстра від зброї. Вони мешкали як пани на плебанії. Я став командиром першої чоти і мешкав з іншими підстаршинами в одній залі в

школі. Шарфюрерові якраз було сповнилося 50 років. Як ми знали? На свій день народження він впився, швендявся п'яний поміж нас і хвалився, який то він ловелас.

Тут я почав діставати лекції з «практичного вояцького життя» від старших підстаршин. Вони мене вчили грати в карти: покера, ферблю і, очевидно, так вчили, що я ніколи не мав грошей. Також вчився я пити коньяк, який нам приділговали на «маркетентенварен», тобто давали певний товар, як сигарки, коньяк, мило і всякі інші потрібні речі раз у місяць. Цей коньяк мені не смакував, а що його треба було ділити на порції (ми не діставали його по цілій пляшці), я ніколи не знав куди він дівався.

До цього села ми прибули восени й тут «загостилися» надовше. Я проводив вправи з чотою, а часом і цілою сотнею, так як мене навчали у школах, читав хлопцям навіть лекції «світоглядового виховання», які на них не робили ніякого враження — на мене робили вони ще менше враження; ходив на муштру з ними і вчив їх як слід салютувати «шаржі». А вони так вчилися, що один вояк засалютував мені лівою рукою, я «по-військовому» старався йому «витолкувати» його велику «провину», але коли побачив в його очах іскри грайливості чи насмішки, чи може злоби, а може й іґнорації, я не міг мати великих претензій до його вояцької постави. їздив раз по службових справах до Кисуцького Нового Мєста, районного центру, до курінного штабу й у поїзді зустрів Терлецького, товариша з наших пригод у Данцінґу. Ходив я на «бешпрехунґи» — обговорення для старшин — з нашим командиром гауптштурмфюрером Кухтою, фольсдойчером чи німцем-словаком. На таких зборах він багато говорив не про військові справи, а про цивільні, про музику, випивав багато шампанського й інших напоїв, грав на скрипці, а мене все це нудило, бо до горілки не мав нахилу, справи, про які він говорив, мене не цікавили, а найменше мене цікавила його гра на скрипці.

Якось пішов я зі своєю чотою на «шперре», тобто в одному місці ми обставили заставу, бо казали, що тудою проходили через річку партизани. Ніби партизани будуть іти туди, де є застави? Було холодно, але я, як належиться давати приклад своїм підлеглим, ночував надворі, мерз, як всі ніші, їв тільки те, що нам раз у день привозили з сотенної кухні. Не всі так, одначе, жили по-спартанськи. Я не знав цього, бо всіх впильнувати, особливо вночі, годі — ми не сиділи на одному місці, а вели розвідку, ходили околицями. Але на четвертий день і наді мною змилосердилися і завели мене переспати до теплої хати. А в тій хаті жила сама вдова з малим хлопцем.

Через якийсь час ми вимаршували на «айнзац» — у більшу бойову дію — на Ердутку. Я багато про цей «айнзац» не знав, бо чотовому наперед багато не говорять. По дорозі зустрічали інші сотні, які йшли у тому самому напрямі — в гори Малі Татри. На ніч заквартирували в одному селі неподалік лісу. Рої розселилися по хатах. Це вже був партизанський терен, про що ми тієї ж ночі переконалися на власній шкірі. Ще добре я не заснув, як пролунав алярм. Наш сотенний-німець прибіг і повідомив, що на нас напали партизани. Ми серед темної ночі йдемо в бойовому строї по обох боках дороги на край села. Під самим лісом світиться в хаті і доноситься музика акордеона: хтось грає сумне танго. Повільно зближаємося до хати, де був напад. Коли я прийшов, тут вже була метушня. З хати виносили побитих вояків. Ніхто не лишився живим — ціла група була знищена разом з її ройовим — ротенфюрером-німцем. Тільки під хатою стоїть один вояк і трясеться, мов у пропасниці, та переляканими очима водить навколо себе. Що сталося? Партизани підійшли з лісу, можливо, йшли навіть й попри дім, де грав акордеон, і причаїлися в городі біля хати, де квартирував рій. Рій виставив був двох вартових на городі, відгородженому парканом. Коли надійшла зміна варти, партизани зненацька їх заскочили — усіх чотирьох вартових обеззброїли і поставили під свою варту. Тоді кілька з них відкрили хвіртку з городу, підійшли до вікна і кинули досередини кілька гранат. Коли вибухали гранати, партизани на городі розстрілювали наших вартових. Трьох убили, а четвертий зомлів якраз тоді, коли посипалися перші кулі, він перший впав на землю, а три його товариші на нього повалилися мертві. Тому, власне, так він трясся й коли нарешті прийшов до себе, розповів як усе сталося.

Я був злий. Взяв кількох вояків і пішов до хати під лісом, звідки й далі лунали звуки акордеону. В тому домі стояла наша чота з іншої сотні. Ніхто з них навіть не почув пострілів чи вибухів гранат. Вони забавлялися. Що ж — війна!

Кому смерть, а кому далі в дорогу, у марш. Ми пнемося в гори, хоч називаються Малі Татри, вони досить високі. Вище і вище. Йдемо вночі, перепочиваємо і знову йдемо. Дерева без листя. Глибока осінь. Нарешті вийшли на верхи. Йдемо далі. Тут вже легше іти, бредемо хребтом. Наш сотенний частіше зупиняється, дивиться на карту, щоб не заблудити, навіть радиться зі мною. Я після усіх шкіл добре вмію читати карту. Читати вмію, але з неї вичитати в горах, де ти є, не така легка штука. Чи це перше роздоріжжя, чи це друге, а перше вже минули? Я роблю «добру міну» і кажу, що друге — і вгадав. Ми пішли далі і прийшли до мети. На вихідні становища. Але поки

ми дійшли до тих становищ, ми переходили одне гірське сільце. У цьому поселенні було кілька низеньких бідних хатин. А в тих хатинах жили ще бідніші люди. В них нічого не було. Я зайшов до однієї хатки, в якій треба було вважати, щоб не вдаритися головою об стелю, і запитався, чи не можна було б купити курку.

— Курку? — дивувалася жінка. — Ми курки не бачили цілими роками. Вона пояснила це якоюсь польсько-гуцульською мовою. На постелі сидів маленький, старенький дідок, що мав лице поморщене як капшук, в якому багато років носили тютюн. Він до кожного з нас усміхався своїм беззубим ротом. Тримав у зубах якийсь патик і щось під носом мимрив, але ми на нього не звертали уваги, а більше гуторили з молодою жінкою. Аж вона «представила» нам свого «дзядзя». І тоді я прислухався до нього і спробував зрозуміти, що він говорить. А він мені показує патик. Це не патик, а цибух від люльки. Він той цибух струже ножиком і ссе з дірки «нікотину», чад, який залишився у цибуху. Просить цигарку, бо вже дуже довго не мав нічого до куріння.

На долину згори йшлося набагато краще. Ми йшли, як колись вдома хлопи йшли гонити зайців на панські рушниці. Так ми мали лякати партизанів і гонити їх на застави в долах. Йшли ми широкою розстрільною, один вояк на кілька кроків від свого сусіда вліво й вправо. Однак, так легко іти не вигідно, не всюди однаковий терен і можна загубитися. Тому розстрільна, механічно, без жодного наказу, коли ми потрапили на лісову дорогу, далі розтягнулася Гусаком, як гуси, що йдуть на воду. Вдосвіта вирушили, а під вечір зійшли на долину, не зустрівши ні одного партизана. Вони щезли, як мара.

Закінчивши своє бойове завдання, ми заквартирували в одному селі під горами, а я з кількома приятелями зайшов до корчми. Корчма була переповнена. Тут старшини, підстаршини, стрільці. Кілька гарних дівчат і молодиць забавляли вояків, господар розливав пиво і горілку.

Гамірно, весело. Одна жінка показує воякам свої фотографії. Одна з фотографій доходить до мене. Я беру і оглядаю: молода жінка з дитиною на руках. Я чомусь беру цю світлину і ховаю «на пам'ятку». Чому, навіщо?

Щойно пізніше я довідався, що до тієї корчми зійшли з становищ вояки сотні, яка була на заставі, а партизани, використовуючи такий недогляд, висмикнулися. Чи це не була заплянована в корчмі акція? Чи може такий собі припадок?

Я з цього походу вже не вернувся до свого постою. Мене чекала знову несподіванка. Дали мені командувати сотнею, приділили ще одного оберюнкра чи радше вже унтерштурмфюрера, заквартирували «мою» сотню в якомусь

сільці і наказали робити вправи з вояками. Для мене ця функція була незвична, я чомусь не любив «відповідальності» командувати кимось, наказувати, більше волів «виконувати» накази. Але військо — це військо і нема права на роздумування, філософствування, вибирання, що тобі до вподоби.

З Берліна прийшло повідомлення (від 9 листопада 1944) про підвищення штандартен-оберюнкерів до першого ступня справжніх старшин — до ваффен-унтер-штурмфюрерів (хорунжих чи по-галицькому — чотарів). І знову новий клопіт. Я не мав ані доволі зірок, ані старшинських пагонів. І не дуже хотів їх купувати — я вже був привик до своєї ранґи оберюнкра і мені здавалося, що коли я «наб'ю нові штерни», тоді впадуть на мене нові тягарі. Але довго не довелося так «машерувати», бо зустрів мене. мій командир і насварив, що я досі не маю відповідних старшинських відзнак. Не було ради. Я десь роздобув ще одну зірку на комір, а пагонів не міг ніде дістати — де на Словаччині хто продукує німецькі пагони? Врешті їхав до штабу мій товариш і привіз мені оці прокляті пагони. Але він привіз не такі, як треба. Пагони піхоти були обрамлені білим шнурочком, а він мені привіз з синім шнурочком — пагони для адміністрації. Але не було ради, причепив такі, які мав.

Заквартирував я в одній хаті, де мені відпустили цілу кімнату з великим ліжком і перинами. Я незвично чувся в такій «панській кімнаті» і може тому не хотів від цієї родини ані їсти брати, ані нічого іншого, хоч ця сім'я була ввічлива й це пропонувала мені. Вмивався кожного ранку в холодній воді, розібравшися до пояса — не знаю чому це робив, бо ніколи не любив ані вранці вставати, ані митися в холодній воді. Правдоподібно, хотів доказати свою «вояцьку мужність» моїм господарям.

Одного вечора зайшов до своєї кімнати й застав у ній дівчину. Це була дочка сім'ї, вона вчителювала у сусідньому селі і певно приїхала подивитися на «пана поручника». Але ані вона добре не придивилася на мене, ані я на неї, бо вже було темно, а в моїй кімнаті не було ні електричного світла, ні нафтової лямпи.

Мій перший чотовий був унтерштурмфюрер Святослав Петрів. Біда з ним була тільки, що він до мене зголосився, коли мене повідомили, що його перенесено під мою команду. Після того зголошення він зник і більше не показувався, аж появився знову, коли я дістав наказ переїхати з сотнею до міста св. Мартін, де розташувався полковий штаб. Де він бував? Я не знав і він мені не розповідав. Але все-таки хтось мені сказав: він закохався у словацьку дівчину в тому селі, де перед тим стояв, і тепер ця любов його потягнула до неї. Там він і перебував. Він і виглядав на закоханого юнака: був одітий у кожух — шинелю підбиту

кролячими шкірками, десь дістав теплі сукняні валянки-чоботи, а шию замотував «опашкою» — шовковим тоненьким шаликом. На мене його вигляд робив враження, ніби я дивлюся на заспаного цивіліста, а не на офіцера дивізії. Цей його стрій викликав пізніше у нашого нового командира полку Паніра вибух люті, і такої люті, як тільки можна було сподіватися від грізного німецького СС-штандартенфюрера з Лицарським хрестом на шиї. На першому «обговоренні» Панір накинувся на Петрова за його невояцький вигляд, тягав його за апашку на шиї, немов хотів його на ній повісити, бив палицею по його бунді і чоботях. А Петрів, коли з Словаччини вимарширувала дивізія до Австрії, взяв цілу свою чоту і подався додому — до УПА. Я був певний, що по дорозі до УПА вступив до своєї коханої на останнє прощання. Цікаво, що його брат Ростислав (їх трьох братів служило в дивізії), згодом довідався, що Святослав карався у Сибіру 18 років, повернувся осліплий до Галичини, де й помер в Дрогобичі у 1988 році.

Я не командував своєю сотнею, бо, по-перше, не міг командувати в такій околиці, де рої були порозкидувані, по-друге, не дуже старався командувати, і, по-третє, не дуже знав, як командувати. Я проводив «обговорення» з чотовими і ройовими, а вони несли свою службу, й виконували свої обов'язки. Вибивався у цій службі один десятник, який вже був на східному фронті і знав, що таке справжня війна. Він мав добрі кавалерійські чоботи — не знаю, звідки він їх придбав, і завжди «промишляв», важко було його застати де-небуть. Петрова не було, а той був і не був. І коли я дістав наказ завантажитися до поїзду і їхати до нового полку, полку Паніра, всі з'явилися, прибув навіть Петрів, але цього десятника як нема, так нема. Чекав я до останньої хвилини, бо боявся, що десь його зловить жандармерія, а він не має ніякої перепустки. Але таки не дочекався, поїхали ми до Св. Мартіна. Відмельдувався я спершу Панірові, а потім нашому новому командирові батальйону, що зібрав нас на площі і промовляв до нас — я йому служив за перекладача, аж дивлюся, попід мури закрадається мій десятник. Він став на своє місце так, ніби й нічого не сталося, ще й підсміхається.

Коли я приїхав до Св. Мартіна, зголосився до командира 31-го полку Паніра. Очевидно, я зголосився після всіх приписів, яких нас навчили: старшина ніколи не біжить перед вояками, хіба що попаде під кулі; старшина ніколи не Виструнчується і не стає «наструнко», як вояк, він не притискає долонями до швів штанів; він свої рухи робити граціозно, ноншалянтно, з певною недбалістю. Я ніколи не голосився, ані не здавав рапорту командирові полку і тепер мав першу нагоду показати, чого навчився у школі. Підійшов я до нього повільно, засалютував

ноншалянтно, і, почавши своє оголошення, ще не вспів сказати «штандартенфюрер», як він на мене накинувся з криком: «Чому ти не підбіг до мене?! Чому не притиснув долонь до швів? Чому?! …» Я почав йому вияснювати, що нас у школі вчили, що фюрери не бігають, що фюрери не стають наструнко… але він перервав мене своїм писклявим криком, що летів попри мої вуха, ніби невловимий свист вітру, і наказав мені стати «наструнко», відсалютувати «по-військовому»… Свят, свят, свят — думаю собі, — ото попав. Подивився на нього, худого, злого, з палицею в руці і думаю собі: «Чорт з тобою. Хочеш, щоб я стояв наструнко — стану, мені з голови не спаде «шірміца», бо і так її не маю. Ти — штандартенфюрер, а я?…» Відтоді я переконався, що школи — це одне, а життя — це життя. У гімназії, хоч я здав «іспит зрілості», не значить, що я став «зрілим», а у старшинській школі, яку закінчив як «фегіґ» — задовільно, не став офіцером, бодай таким, яким хотів мене бачити Панір.

Але цей інцидент проминув, Петрова забрали чомусь від мене після того, як Панір потермосив його за шалик, і я став «своїм паном», паном своєї сотні і комендантом одного словацького села. І тут знову проходив нову «школу», з якої, на жаль, не здав ані «іспиту зрілості», ані не дістав свідоцтва «фегіг».

Село, в якому розташувалася моя сотня, було багате. Усі вояки примістилися на фільварку, в якому, крім нас, ще стояла отара овець. Вівці мали свого пастуха, а сотня мене. Кому ліпше поводилося, не знаю, але це була пізня осінь і вівці були в оборі, не мали ніякої служби, а вояки мусили виконувати певні обов'язки. Житлові кімнати на тому фільварку зайняла канцелярія сотні, в якій «командиром» був писар — підстаршина Славко Лесюк. Іншу кімнату зайняли німці-підстаршини, а при самому вході я мав свою кімнату, вузьку із звичайним ліжком, застеленим військовими коцами.

Писар був дуже добрий, першорядно знав німецьку мову, виконував усе, що було треба, і казав мені, що добрий сотенний нічого не мусить знати, якщо має доброго писаря. Я прийняв його пораду в дослівному значенні і пізніше за це відпокутував.

Бунчужний був українець, який знав з праці в Німеччині говірку «плятгдойч». Він, на зразок усіх бунчужних, носив нотес у піджаку, доволі грубу книжку, в яку записував, що слід робити щодня, які накази давати тощо. Книжка, вже після військового звичаю, була встромлена між ґудзики і тому один ґудзик його піджака був розчіплений. Це єдиний виняток у німецькому війську, коли дозволялося мати один ґудзик незащіплений. Бунчужний мав ранґу старшого десятника-сержанта ще з польського війська. Бунчужний, як бунчужний, виконував службу

і залицявся до дочки війта. А щоб мати більший успіх, то він один раз запросив мене до війтової хати. Думаю, що він хотів заімпонувати своїй дівчині тим, що має товариша офіцера. Я пішов з ним, але наша візита закінчилася не так, як планував бунчужний. Ми застукали до хати, вийшов війт, дуже влесливо запросив досередини, а відтак посадив за стіл і запропонував чарку. Я відмовився, бо не міг навчитися пити звичайну горілку. Після двох-трьох чарок я завжди хворів і тому уникав її зовсім. Любив випити лікеру, або коньяку, бо вони мали солодкий смак. Мій бунчужний випив чарку, другу, але дівчини нема. Врешті він питається війта, де його дочка. «Хвора», відповідає батько. Але мій бунчужний не вірить. Господар бачить, що може прийти до авантюри, вийшов з кімнати і незабаром появилася його дочка в шляфроку. Не виглядала вона мені на хвору, але можливо, була дещо простуджена. Але бунчужний образився, що вона не хотіла до нас вийти. Я його пробував заспокоїти, бо мені соромно було з його поведінки. Але коли він переконався, що моя присутність йому не помагає, а, навпаки, шкодить, бо дівчина до мене усміхається — може з чемності, а може тому, що я був високий, а бунчужний малий, я був молодий, а він старший, я мав старшинську рангу, а він ні. Може він так думав і тому бісився, і заявив батькові, що з такою дівчиною він в нашому селі не хотів би ані хвилини постояти під дверима. І ми пішли назад до сотні. Щоправда, я перед тим встиг перепросити дівчину і її батька за наш «наїзд». Та на тому не кінець. Коли ми підійшли до наших помешкань, мій бунчужний витягнув пістолет і почав стріляти в повітря — на алярм. Я, хоч-не-хоч, теж витягнув пістолет і почав стріляти — як алярм, то алярм. Тут я командую, — подумав собі. Зібрали ми сотню в ряди, порозставляли навколо обійстя, немов до оборони перед противником і, потримавши трохи, повідпустили їх спати.

Мій старший десятник-українець мав свою «біду» — він також закохався у словачку, яка жила в селі, де ми попередньо стояли. І тільки про неї мріяв. Хотів дуже до неї поїхати і просив мене перепустку, але нам було заборонено давати всякі перепустки — ми були на ворожій території, на якій діяли комуністичні партизани, — і я відмовився. Але він вперто настоював і просив, я так само вперто відмовляв йому. Може й треба було б йому дозволити, але він міг потрапити під контроль польової жандармерії. Однак, нема злого, щоб не вийшло на добре — незабаром він приходить до мене і просить місцеву відпустку, а разом з ним його дівчина — «слєчна», по-слов'янському. Така «відпустка» — це вже інша справа. Нема ніяких заборон, бо я і так не знав, хто де ночує, хто куди ходить. Дівчина гарна й закохана

до тої міри, що, окрім свого любовника нікого не бачила, і навіть, коли ми робили кілька спільних світлин, вона дивилася тільки на нього, як на святий образ. Побули вони «вкупочці» два дні і приїхав її батько, злий та грізний, яким тільки може бути батько, що стривожений долею своєї дочки. А вона, як мала дитина, вмовляє батька, що нічого не було і нічого не буде. Опісля мій старший десятник взяв собі «постійну відпустку» і вже до сотні не повернувся. Але це було тоді, коли ми вже вимарширували з Словаччини, і я вже не був командиром тієї сотні.

У цьому селі мене дійсно трактували як «владу». Якось прийшов до мене кравець і запропонував перешити мій піджак і зробити з звичайного стрілецького піджака «старшинську блюзу». Це навіть до деякої міри вдалося. Вшив він мені кожушок, малий, з тоненької шкіри, який я міг одягати під свій піджак і не носити шинелі.

Однієї неділі запросив мене на обід євангелицький пастор. Ми засіли за довгий стіл і нам подали горілку звичайну та солодку, яку я полюбляв в невеличких дозах. Навпроти мене сиділа дівчина, що одразу сподобалась мені. А після двох чарок солодкої стала виглядати на найкращу дівчину в світі. Але ще не подали й першої страви, як до світлиці вбігає захихиканий зв'язківець і зголошує: «Пане поручнику, приїхали якісь відділи німецької танкової дивізії. Мусите повертатися до сотні».

Не було ради, мусів покидати гарне товариство. Йдучи назад, міркував собі: «Коли заноситься на приємну обстановку, то вища сила ніби грається зі мною й підставляє ногу, як у футбольному матчі…»

У сотенній канцелярії на мене чекав командир цієї частини, яка, закінчивши свої дії у Словаччині, їхала на фронт і тут зупинилася. Командир розповідав про бої, битви і втрати. Тоді я довідався від нього, що «штурмґешіце», самохідні гармати, дула яких не поверталися, як у танках, більше розбивали більшовицьких танків, ніж німецькі танки. Але це мене не цікавило. Вечір був втрачений.

Я мав свого «пуцера». Це був маленький чоловічок, який став пуцером невідомо як. Він ніби вродився на джуру. Не був він добрим вояком Швейком, але й не багато відрізнявся від нього. Був проворний, скоро дізнався, що йому вільно, а що ні — це була його таємниця. Щоб показати воякам, що я всіх трактую однаково, я для прикладу часом брав на муштру і його. Він не противився та ще найшвидше і найсолідніше з усіх вояків виконував накази: «Лягай! Встань! Бігом!» Для нього це була розвага й попис перед вояцтвом.

Їв я звичайно страви з військової кухні. До того ж мій джура

приносив мені смаколики від своїх приятелів-словаків. Мою білизну давав прати на село і врешті так її «випрали», що я залишився в одній сорочці. Зголосив мені джура, що мою білизну повісила дівчина надворі, щоб висохла, а її партизани «висушили» намокро. Привів дівчину, якій дав білизну. Вона була молода, дуже гарна, говорила щось крізь сльози, а мій джура стояв смиренно і дивився мені в очі своїм благальним поглядом. Як винуватити дівчину, коли провинився джура, що сам мав прати мою білизну?..

Війт до мене приходив і завжди щось натякав, поглядаючи кругом своїми хитрими маленькими очима. Один раз хотів перепустки, бо мав якусь важливу справу у Св. Мартіні, але я йому відмовив. Як я міг йому дати перепустку, коли не дав своєму чотовому? Він навіть прислав свою дочку по перепустку, але я був «твердий, як сталь багнета». А може наївно впертий. Війт взагалі щось промишляв, а оскільки я був комендантом села, тому він приходив до мене, або я заходив до нього в різних справах. Якось я зайшов на перевірку «порядків» до кімнати, де жили німці і побачив, що на ліжку у «вільній позі лежить жінка. Від неї я нічого не міг довідатися, бо вона була глухоніма, і грало радіо. Я їм наказав, щоб жінка забиралася негайно і спитався, звідки вони мають радіоапарат. «Придбали в селі», — сказав мені обершарфюрер.

Я забаг і собі дістати радіоапарат, бо при нагоді кілька разів слухав передачі англійської радіостанції «Бі-Бі-Сі». Ті авдиції можна було пізнати по інтригуюче містерійних звуках, попереджаючи кожну передачу: бам… бам… бам… І на другий день почали до мене зносити радіоапарати. Але це були дуже старі апарати, величезні скрині, які зовсім не функціонували (барахло). Я здивувався і спитався, пощо вони мені їх приносять. «Вчора війт бубнив по цілому селі і проголосив, що пан поручник наказав принести сюди всі радіоапарати, щоб не слухати ворожої пропаганди». Я був злий на війта, бо не хотів усіх радіоапаратів, а тільки один. А з тих, що принесли до мене, ні один не грав, а війт тільки хитро підсміхувався: «Пан поручнік хотів радіо».

З тими апаратами я не мав що робити і поскладав їх один на одного під стіну в моїй кімнаті, а коли приїхав на інспекцію батальйонний командир і зайшов до моєї кімнати, я потерпав, щоб він отих радіоапаратів не запримітив. Але йому більше в голові була горілка — я її не мав — і він довго не сидів і швидко пішов геть.

Мій війт щоразу більше вбувався зі мною, ставав сміливіший. Одного дня запросив мене до себе, був дуже ввічливий і по якомусь часі запропонував мені «добрий інтерес». Біля цього села

був малий присілок під самим лісом. У тому присілку, як оповідав війт, ведеться комуністична, партизанська діяльність, бо присілок під самим лісом і дуже вигідний для таких дій. Він знає провідних людей і пропонує, щоб я взяв кілька довірених вояків, пішов у цей присілок і заарештував цих людей. А потім війт зможе заараижувати викуп — сорок тисяч корон.

Вони можуть заплатити і більше, доводив війт і запропонував поділитися цим дорібком. Але я зовсім не збирався заробляти таким чином, мені в голові не містилося, щоб я на таке міг піти, а гроші не мали для мене великого значення. Може тому я недооцінював силу грошей, бо ніколи їх не мав. Тому й відмовив розчарованому війтові, але, як комендант, я мав обов'язок прослідити справу. Отож послав двох вояків, щоб привели до мене названу війтом людину. Через годину у моїй кімнаті був той чоловік. Не виглядав він на партизана, хоч був трохи непевний з себе. Тим більше видавалося мені, що не міг бути провідником. Я сказав йому, що маю вісті про його зв'язки з партизанами, але він заперечив. Запропонував мені малу плящину слівовіци — горілки, але вона була мені ні до чого, тому я відмовився її взяти, а його відпустив.

Як сотенному, мені належався кінь. Дістав я коня досить гарного на вигляд: грубої кости, великого, каштанової масти. Але цей кінь був «флегматик» — ніколи ніде не спішився, йшов собі своєю ходою, ніяк не хотів бігти трапом, підбіжить кілька кроків і сповільнить хід. Навіть коли я острогами врізувався в його боки, мені ніколи не вдавалося пустити його галопом. Цього коня можна було буз припону лишити на одному місці і він не відійшов би ні на два кроки. А я хотів спробувати їхати на сідлі галопом, бо в своєму житті ще ніколи не галопував. Знову в пригоді став війт, який привів осідланого коня. Я виїхав поза село й тільки доторкнувся боків острогами, як кінь несподівано почав мчати галопом — не міг його зупинити. Кінь, мабуть, норовистий. Мало з нього не злетів. В селі якось вдалося його зупинити, але це була моя остання забаганка їздити верхи.

Це село було розположене під самими горами — з трьох сторін хати дотикали лісів. Далі височіли гори. Я водив сотню на вправи на поля поза селом. На землі вже лежав сніг. Вояки мали гостру амуніцію — це партизанський терен. Одного разу прибігає до мене двох стрільців і розхвильований десятник.

— Пане поручнику, дивіться туди, під ліс! — вигукують наввипередки.

Я нічого особливого не запримічую.

— Пане поручнику, дивіться добре, — нетерпеливляться, — бачите там олені! Через далековид я побачив кілька оленів, які

рівним рядом ідуть, не поспішаючи, попід лісом, яких 200 метрів від нас.

— Пане поручнику, — просять настирливо, — дайте «фоєр фрай» — майже наказують. Я на мить завагався, але якось повторив за ними: «Фоєр фрай!» — «Вогонь!»

— «Фоєр фрай! Фоєр фрай!» — рознеслося вмить, і розпочалася неопанована стрілянина, яка стократною силою лунала в горах. Страшно стало! Олені, ніби здивовані, зупинилися на хвилину, повернули свої голови в наш бік і, якби зрозуміли, що на них стріляють, поскакали до лісу. Але два з них залишилися на землі.

Я почав кричати, щоб зупинити вогонь, але де там. Якби ніхто мене не чув і щойно, як олені зникли з виду, вогонь затих. Я припинив вправи, зібрав сотню і був рад, що ніхто нікого не прострілив, бо вояки були розположені густо на полі. Ми марширували додому, а за нами звідкись з'явилися сани. Привезли оленів до нашого постою. Що з ними сталося, я не цікавився, аж пізніше мені прийшлося звітувати про них своєму батальйонному командирові.

За пару днів війт прийшов до мене й запропонував, щоб я вибрав кількох добрих стрільців-снайперів, він дасть нам доброго провідника й ми підемо в гори на полювання. Мене довго не треба було намовляти, бо в нашій сотні був лісничий, який мені нагострив зуба на «мистецтво», що називається полювання.

Одного разу, коли ми марширували кудись, я опинився позаду сотні й розговорився з «рахунковим», тобто з тим, хто мав функцію приймати й завідувати грішми для сотні — в основному, платню воякам. Німці цей пост назвали «рехнунґсфюрер», а ми переложили живцем на «рахункового» — той, що рахує. Він, власне, розповів мені про полювання в горах і лісах на оленів й іншого звіра. Його розповідь була немов поетична ода на похвалу ловця з його емоційними переживаннями підчас ловів: як він планує свою виправу, весь час уявляючи кожний крок; як знаходить місце на засідку, як з побожністю чекає на звіра, як з запертим віддихом націлюється, як кладе палець на спуск рушниці, як натискає курок і… кульмінація — постріл та здобич…

Він дуже втішився, коли я йому сповістив про наше полювання, і він вибрав п'ятьох стрільців. В назначений день ми чекали на нашого провідника. Я нагадав собі розповідь про полювання й мене охопило бажання пережити оці піднесені емоції уявної екзальтації.

Прийшов словацький провідник, з ним двоє саней. Ми виїхали на справжнє полювання. Це вже не було те саме, що олені

самі вийшли нам назустріч, але треба було терпеливо засісти і чекати, аж вони вийдуть на поляну, а наш провідник знав, куди вони правдоподібно будуть іти. Ми чекали коло години, як дійсно на галявину вийшло кілька оленів. Ми націлилися мовчки на них і, як перед тим домовилися, лісничий дав знак на вогонь. Двох оленів повалилося на землю, а інші зникли в хащах.

Я був дещо розчарований. Великих емоцій не пережив, а все пройшло, як на військових вправах. Мабуть, під час війни багато чого «прозаїчиться». Ми стягнули їх вниз, положили на сани, й від'їхали до села. Привезли оленів до сотні й віддали до кухні на обід. Запросили ми і нашого провідника, й фірманів на обід, але що ми не мали ні тарілок і столів, всі ми їли з військових їдунок, посідавши де хто міг у моїй кімнаті.

І за поточними заняттями я забув за оленів, але мені їх незабаром пригадало моє начальство.

Я отримав наказ з полку відбути показові вправи сотнею: наступ на укріплені ворожі становища. На ці вправи приїдуть старшини цілого полку. Я приготовлявся до вправ, вибрав відповідну околицю, почав вправляти сотню у наступі, вибрав оборонні, «ворожі» становища… І прийшов день вправ. Поз'їжджалися старшини, прибув сам полковий командир Панір. Я спочатку пояснив їм суть вправ, а згодом відійшов командувати сотнею. Все пішло гладко, без затримок, виглядало, що добре — і я був задоволений. Вправи закінчено, я здаю останній рапорт Панірові.

— Який чисельний стан вашої сотні? — несподівано запитує він мене при моєму звіті.

— Я знав приблизний стан, але точного числа не знав, тобто скільки хворих, скільки на вправах, скільки десь по службі. Тому я, завагавшись на мить, подав відповідні числа. Але Панір, мабуть, зауважив моє вагання і почав записувати цифри і сказав, що провірить у канцелярії сотні. Я мусив признатися, що точних даних не знаю.

— Чи ви знаєте, — питається він знову, — що діється довкола цього села?

— Я був певний, що він хоче від мене почути і почав розповідати йому, що ми тут не зустрічали партизанів…

— Не те, — він перебив мене, — п'ять кілометрів від цього села є замок. Чи ви ходили провірити, що в ньому діється?

«Чому я мав би ходити до старовинних руїн, я не археолог» — подумав собі, але коротко відповів, що не був у тому замку. ,

— То зле, — продовжував Панір, — добрий фюрер мусить знати, що діється довкола його постою. Він ще трохи постояв, погуторив з старшинами, а відтак він, а з ним і всі інші поволі

від'їхали до своїх постоїв. Деякі зволікали, ніби очікували чогось. Врешті залишився тільки мій командир куреня. Він пішов зі мною до сотні, прийшов до моєї кімнати. Але що тут не було багато місця, ані одного стільця, він розглянувся довкола, сів на ліжко і вів розмову для мене у неясній мові, ніби натякаючи на щось, але я не знав на що. Врешті він не витримав:

— Маєш щось випити?

На жаль, я не мав що випити. Мав тільки пів пляшки неміцного солодкого напою — аєрконьяку.

— Давай, що маєш, — зрезиґновано сказав гавптштурмфюрер — сотник Подлєш, німець зі Словаччини, що любив випити, а на наших старшинських зборах тоді давав волю своїй фантазії і завдавав нам недоречні запитання, наприклад: «Ти попав у засідку. Партизани вхопили твого джуру, розрізали йому живіт і напихають його січкою. Що ти будеш у такій ситуації робити?»

Ми мовчали, а він далі продовжував ставити подібні запитання. Тепер він випив чарку і другу, але солодкий напій йому не смакував. Врешті він каже до мене, що після таких великих вправ обов'язком старшини-господаря є влаштувати прийняття для всіх старшин. І він подивився на мене запитливим поглядом. Я тільки міг йому мляво відповісти, що ніхто мені не наказував влаштовувати таке прийняття. Подлєш побачив, що толку зі мною не доб'ється, допив решту трунку, скривився від солодкого смаку — і від'їхав. Мене зовсім не турбували події того дня: я нічим не провинився. Що я не ходив до замку, що не влаштував прийняття — не моя вина. Чому я мав би займатися такими невійськовими справами? Але для певності наказав своєму писарові Славкові давати мені звіт про стан сотні кожного дня. Його засада, що добрий сотенний, як має доброго писаря, не мусить все знати, мені не знадобилася.

Час до часу відбувалися зібрання — збори старшин («бешпрехунґен» — обговорення ситуації») — курінні, рідше полкові. Часом такі зібрання відбувалися в терені як навчання. (На одному такому зібранні командир полку Панір незлюбив Петрова й переніс його до іншого полку).

Іноді обмірковувано ситуацію й евентуальні акції при піщаній скрині, на якій було «вискульптуровано» в піску рельєф околиці нашого району дії. Перед початком зборів з'їжджалися українські старшини, молоді, запальні, й розповідали про свої пригоди. Звичайно про дівчат й амури. Бо, дійсно, словаки ставилися до українських вояків приязно, приймали їх і частували, запрошували на танці, ми ходили до костьола на Служби Божі й, як буває під час війни, без романтичних пригод не обходилося.

Чув я теж «історії на вухо». Хоч їх я не «винюхував» і ними не

цікавився, все-таки чомусь мені відносно дуже багато звірювалося. Згадую про цю сторінку життя-буття вояків, бо, як кажуть прислів'я: «Люди все знають», «Де дрова рубають, там тріски летять» або «Не всі святі». Скільки в них було правди, скільки хвальби, а скільки злоби — годі сказати.

В одному селі наш комендант підглянув дуже гарну дівчину одного багача. Як до неї доступити? До голови по розум: зареквізував всі його коні. Кожний господарський син знає, що господарство без коней нічого не варте. Ходив по свої коні господар, благав у коменданта. А він йому відповідає, що коней не може віддати, бо військові потрібні добрі коні, однак делікатно натякає, що їх може забрати його дочка…

В іншому селі наш «поручник Казанова» почав заходити до молодиці, не словачки, а українки, її чоловік працював на фабриці в нічну зміну. Ідеальні обставити для таємного кохання; такого гарячого, що ледь не запалало правдивим полум'ям і не спалило живих людей. Вона закохалася, як в народній пісні Маруся у Гриця. Однак вона не варила зілля, а потай зізналася, що її чоловік поза фабрикою зустрічається з партизанами. Поручник, спутаний в'язами жіночої принади й своїх пристрастей, обдумує плян: той чоловік — комуніст, партизан. Ворог! Його треба знищити! Але як? Чужими руками добре гада ловити: дав своєму десятникові бойовий наказав: піти туди і знищити ось такого командира червоних партизанів.

Десятник, незакоханий, відчув, що тут щось не те. Зголосив своєму командирові сотні. Командир покликав змовника на розмову. Афера закінчилася, сказати б по-американському, «геппі-ендом», хоч «поручник Казанова» ходив деякий час з синцями під очима. Казав: «З недоспаних ночей»…

Була ще й інша тема: що робити з вояками, які «прошкробаються» на службі. Траплялося, мабуть, найчастіше, що вояк засинав на варті. Були й випадки відмови виконати наказ зверхника, а наказом уважалося кожне розпорядження чи вимога. Що в таких випадках робити? У війську СС суворо заборонялося зверхникові фізично доторкатися вояка. Знову ж німецькі військові закони суворо карали часто розстрілом за відмову виконувати який-небудь наказ чи іншу будь-яку провину, навіть найменшу чи обставинами вимушену. Що ж робити? А покарати треба. Звичайно, не віддавали німцям на суд, а карали «по-козацькому», як хто хотів, чи умів…

З того приводу нагадався мені випадок, коли німецький підстаршина застав стрільця на варті перед канцелярією сотні, який сидів на сходах. Що більше, німець відібрав від стрільця рушницю без жодного спротиву. А це, хоч технічна, однак не до

пробачення поведінка. І з рушницею в руці німець повів вояка до рапорту. Мені хлопець сказав, що його заболів живіт, а на моє запитання, чому віддав рушницю, він відповів щось в роді: я не знав цього, то був німець. Як цей «промах» закінчився, я не знаю. Однак, пізніше, вислухавши на обговоренні ще одну «історію» з вояками, мене почало гризти сумління, чому я не пішов до командира сотні німця й не вступився за вояка? Хоч сповідайся…

Один раз відвідав мене на постою «Войтек» — Войтович, той, що в старшинській школі здобув друге місце в навчанні. Він поводився по-півцивільному, розповідав про свої «подвиги», як він галопував навмання полем, немов козак за татарином, у погоні за кимось. Він говорив мовою щедро «заквітчаною» німецькими фразами, вставляючи зчаста слово «невар». (Це була звичка деяких німців додавати в розмові фразу «ніхт вагр?» — чи не правда?) Незвично, але в мові Войновича — це звучало навіть приємно.

Розповів про нашого товариша-старшину, який прийняв собі тут «лицарський стиль» — а може театральний? Пошив з найкращого матеріялу офіцерський однострій за його власним «стилем-кроєм», на поясі носив довгу шаблю з ручкою із слонової кости, остроги срібні, так само постарався про оздоби на сідло до коня й появлявся у «повному строю» вдень і вночі, в селі на постою своєї сотні та на бойових вправах.

Він уже на підстаршинському вишколі любив пописуватися, наслідуючи гротескові манери, мову й команду командира сотні Доне, котрий сам реготався з такого акту-видовища. Так його на польовій вправі застукав строгий, як маршал Суворов, командир полку Панір, — сказав «Войтек», позираючи на мене так, ніби кидав мені виклик.

— І що думаєш, невар? Він відстояв своє перед Паніром, невар, — закінчив «Войтек».

«Не так, як я», — подумав я собі.

Вибрався я одного дня подивитися на той замок, про який згадував мені Панір. Зібрав десять добровольців, пішли. Зайшли до замку, нічого там не було — старовинні руїни, недовалені мури це все. Захотілося мені попри замок обійти і так пішов, що заблудився. Мапа багато не помагала в лісі — прийшлося йти на компас і свій та моїх вояків нюх. Не признавався їм, що заблудив, але вони самі знали, бо три рази довше йшли від замку додому, ніж з дому до замку. Прийшли до свого постою увечорі, помучені, але добре, що цілі.

Прийшло латинське Різдво. Я саме засівся до вечері, коли приїхав посланець, що батальйонний командир має «святкове обговорення» з своїми старшинами. Знову Подлєш буде теревені

плести, бо ледве чи він буде тверезий на свята. Після зборів він відпустив усіх старшин, а мене затримав. Ми були сам-на-сам. Він дивився мені довго в очі, аж я опустив свій зір.

— Чому не дивитеся мені прямо в очі? — гримнув на мене, і злагіднілим голосом каже:

— Мені відомо, що ти ходив на полювання. Застрілив кілька оленів. Чи ти знаєш, що тут є спеціальні закони, що полювати можна тільки на самців, а самиць не вільно стріляти в цей час, бо вони…

— Ні, — відповідаю коротко.

— А чи ви застрілили самицю?

— Я не знаю, — знову відповідаю. — Не знаю, чи то були самці чи самиці, я не дивився на них зблизька.

— А ти знаєш, як здалека пізнати самця?

— Ні, не знаю.

— Та ж самець має великі роги, — нетерпеливиться Подлєш.

Правду кажучи, я не цікавився, чи це були самці чи самиці, чи вони мали великі роги.

— А що ти зробив з м'ясом?

— Дав до кухні і вояки з'їли.

— А що ти зробив зі шкірою?

— Не знаю, шкіри не бачив і не питався про неї.

— А що ти зробив з рогами?

— Не знаю, що з ними сталося.

В цей час пригадалася мені історія з оленячими рогами. У фільварку, де стояла сотня, була одна велика кімната, в яку господар замкнув усі вартісні речі, що не міг забрати з собою до помешкання. Були там і оленячі великі роги, оправлені і повішані на стінах. Але для нашого вояка нема замків і дверей. Вони дісталися досередини і позабирали собі роги і поробили ручки до ножів і кинджалів. Я про це не знав, але до мене прийшов на скаргу власник, коли оглянув свою замкнену кімнату. При ньому я зібрав усю сотню і вимагав, щоб винуватці призналися. Але шукай вітру в полі. Мені інші вояки натякали, що головним винуватцем був один вояк і я його пізніше взяв на «допит». Він мені не признався в нічому, а нашу розмову звів на поезію, бо він був поет і обіцяв мені принести свої твори до читання. Не хотів я читати його творів і не досліджував цієї справи далі. Я так задумався, і Подлєш знову гукнув мене, щоб я був більш уважний. Врешті махнув рукою з великою резиґнацією та дав мені свою лекцію:

— Я повинен знати, що на світі, а особливо у війську є певне начальство, є відповідна нижча і вища команда. Як нижчий підвладний щось робить, наприклад, йде на полювання оленів,

тоді половину добичі повинен принести своєму командирові, а не все віддати до кухні для вояків. Делікатне м'ясо оленя для вояка нічого не значить, а для командира, відповідно приправлене, це присмак. Роги треба теж віддати командирові і шкіру.

Це дійсно для мене була лекція «світоглядового вишколу» — практична, життєва, теперішня, не якась ідеологія в майбутньому. Але, як «ідеологічне виховання» у школах, так і «ідеологічне виховання» Подлєша, не робило на мене найменшого враження і я не збирався змінювати своїх поглядів, яких підсвідомо набрався — не кривити душею, бути чесним. Як Подлєш хоче, може сам їхати на полювання — для мене воно не було великою приємністю, як і командування сотнею. Але Подлєш не думав далі мене виховувати, а позбувся мене і переніс на чотового до першого куреня, до першої сотні.

Коли я від'їжджав, з мене немов би спав тягар відповідальносте за всіх вояків. Тепер я буду мати свою чоту і буду тільки нею клопотатися, приймати накази і їх виконувати, замість їх видавати. Але в житті, а до того у війську під час війни, не завжди так складається, як людина планує. Лишив я у своїй сотні і «пуцера», і свого коня, і війта, який, мабуть, доніс на мене до мого командира, бо з його планів ніколи зі мною нічого не виходило, ані він з мене не скористав. Забрав я свій наплечник і від'їхав, якби поза мною нічого не було, а переді мною — тільки завтра.

Командиром моєї нової сотні був хорунжий, який після старшинського вишколу закінчив курс для сотенних комендантів й приїхав на Словаччину пізніше. Він мене привітав сердечно, призначив окрему простору кімнату в школі на першому поверсі, біля його кімнати, й я став чотовим першої чоти й заступником сотенного.

Я теж «одідичив» джуру від попереднього «поручника» з цієї сотні, якого десь перенесли. (У дивізії нас — хорунжих — вояки кликали «поручниками». Чому, не знаю). Новий джура мене недолюблював, бо чомусь я йому не сподобався. Але резиґнувати з «шаржі пуцера» не хотів, тому мене зносив терпеливо. Мій попередній джура був привітний чоловік, на якого важко було сердитися, хоч як би не провинився. А новий був молодий, недовірливий, завжди незадоволений. Як щось робив, а багато робити він не мав що, чомусь виглядало, що він робить з великим трудом, а на вправи, бодай для показу, він зовсім не хотів іти.

Моя служба в новій сотні забирала багато часу, бо мій сотенний мав свою вложену рутину. Я вишколював цілу сотню — проводив муштру й бойові вправи на шкільному стадіоні й в околиці. У цій сотні були теж «свої типи», про яких мені

розповідав джура й підстаршини, однак я не мав нагоди ближче з ними познайомитися.

Ми відсвяткували новий рік. Вийшовши надвір, чотовий артист зі Львова, з котрим ми зналися ще з підстаршинської школи в Ляуенбургу, «дещо під газом», витягнув пістолет і почав віддавати сальви на місяць і зорі. Якось необачно спустив пістолет і… вистрілив собі в коліно. По снігу потекла кров. Навіть у блідому світлі місяця, видно було як він зблід. Це ж не жарти! Німці відразу пришили б йому «самозранення». За це польовий суд — новий рік чи старий. На щастя, Ґенцьо тільки прострілив собі шкіру й оминув «неприємностей». П'яного Бог береже, — казали у нас вдома.

У таких випадках дисципліна у німецькому війську була безпощадна.

Розповідав поручник Богдан Підгайний, коли він був перекладачем у вермахті на східному фронті, що в одній сотні фельдфебель залюбки показував новим воякам свою штуку з гранатою, тобто, що граната не така дуже страшна зброя. Уставляв вояків півколом на певній віддалі від себе, а на голову одягав шолом, на шолом ставив ручну гранату, головкою вдолину, а ручкою догори, відтягав шнурок і граната вибухала йому на голові, не завдаючи нікому жодної шкоди. Одного разу, коли він потягнув за шнурок, граната на голові посковзнулася… Щоб не впала й не поранила нікого, він вхопив її за ручку й жбурнув поза себе. Нікому нічого не сталося, тільки йому легко зранило палець. І що? Дисципліна: польовий суд — розстріл за «самозранення»! Пішов на той світ дуже добрий підстаршина ні за цапову душу.

Відсвяткували ми наше Різдво так, що наступного дня все «святочне» забулося. З полкового штабу відвідав нас о. Богдан Левицький. Невисокого росту, дрібної будови, повний енергії капелян, він був нагороджений залізним хрестом 2-ої кляси за бої під Бродами.

Один раз приїхав ветеринар д-р Володимир Кішко оглядати коні. Десь під сороківку, приємний в розмові, свобідний у поведінці, він зробив на мене тепле «батьківське» враження. Не знаю, чи він оглядав коней, але довго говорив з сотенним, часто півголосом, мабуть, про якісь справи, про які я міг тільки догадуватися. Переночувавши, вранці сів на свого коня й погалопував до наступної сотні. Прийшов наказ дивізії переміститися у Словенію. Тоді командир сотні радився зі мною, що робити: чи йти до Словенії, чи вертатися в Україну до своїх партизанів? Я йому відповів, що тепер для мене не грає жодної ролі, куди мені йти. Хай скаже мені, що й коли робити. Він мені

про ці справи більше не згадував, тим більше, що я від'їхав на передову команду.

Треба було реквізувати вози і коней від цивільного населення й приготовлятися до пішого маршу сотні кілометрів. Сотенний не міг знайти війта, щоб йому дати відповідні розпорядження, тож увечері послав мене за ним шукати. Я взяв двох стрільців і ми найперше пішли до його хати. Там його не було. Пішли до священика запитати, де міг би він бути — той не знав. Ми вернулися й того самого вечора мене призначено на «форкоммандо» — передову команду до Словенії. Богу дякувати, — подумав я собі, — бо з війтом заносилося на клопоти, а може й більше, ніж клопоти.

Словенія

Мені дали одну групу вояків під командою десятника Давидяка. Наше завдання: підшукати й призначити придатні квартири на приміщення нашого батальйону. (Словенія була анексована до райху й уважалася інтегральною німецькою територією. Ми поїздом поїхали до м. Марібору (нім. Марбургу), а нас наздоганяла дивізія пішки. Поїздом поїхали до м. Жіліни, де стояв штаб дивізії, відтіля до Братіслави, столиці Словаччини, а далі до Марібору. З інших куренів і полків прибули теж передові команди й нас розмістили в розбомблених казармах.

До мене тоді прив'язався один німецький унтерштурмфюрер з нашого батальйону, чомусь він мене сподобав, бо старався поводитися «по-камерадськи», хоч я ніколи з німцями не почувався вільно: не знав, що з ними говорити. Він, мабуть, належав до тих фюрерів, яких в дивізії з вищих підофіцерських ранг підвищувано до офіцерів без закінчення фюрерської школи, а я був «справжній фюрер». (У війську СС не вимагалося, як звичайно, закінчення середньої школи, щоб стати офіцером). В кожному разі, я скористав з його приятельства, бо він, як практична людина, знайшов у малому готелі кімнату й ми не мусили ночувати в розбитих й холодних казармах.

У Марбургу до нашого завдання належало поїхати в околицю, де мала розташуватися дивізія, і поназначувати квартири для кожної сотні. Наразі дивізія була в марші, в казармах був тільки тимчасовий малий штаб дивізії. Фактично ми не мали ніяких військових занять, за винятком внутрішньої служби дижурного офіцера, що мені припало тільки на одну ніч впродовж нашого постою у Маріборі. Ми спали довго, ходили по розбитому місті, ходили в кіно і чекали на дальші накази. Тоді я вперше побачив фільм з дуже популярною угорською співачкою, актрисою Марікою Рек, яка співала популярну пісеньку «Вночі людина не дуже радо залишається на самоті». Хоч дехто, таким коштом, невеликим трудом, не був «аляйне» — самотнім.

Марбург — невелике місто — було під постійними налетами, алярми часто слідували за алярмами, бомби сипалися, звичайно на військові об'єкти: залізничну станцію, касарні, фабрики. У горі, біля міста збудували сховище для людей. Кожна кам'яниця мала сховище у пивниці, а коли починався летунський алярм, коли сирени вили короткими рваними звуками, немов зойками болю, тоді поліція усіх заганяла до сховищ. Мене переконав Міську Яворський, з яким я часто проходжувався по місті, що до пивниці не варто ховатися, бо там нічого не побачиш, а як тебе присипле,

то задушишся в руїнах. Тому я ані разу не був в бомбосховищі, а ховаючись в брамах кам'яниць, спостерігав дії бомбовозів.

Сирени виють. На небі з'являються бомбовози, що високо-високо нагадують сталевих бузьків — летять у формаціях, незмінною швидкістю, зближуються все ближче й ближче до міста. Нагло з довколишніх гір зривається буря громів — це зенітна артилерія б'є по літаках. Все більше і більше білих клубів диму з'являється між літаками, частково їх заслонює. А вони летять безупину, не сповільнюючи швидкості, не розриваючи своїх бойових формацій. Вже доноситься виразно гудіння їхніх моторів, щораз голосніше, щораз ближче. Ось один літак блиснув язиками вогню, який поглинули чорні клуби диму. Він розірвався, вибухнув у повітрі і десь зник, тільки одне крило вціліло і, погойдуючись, як пір'я, летить донизу. Ось знову чорне пасмо диму тягнеться за іншим бомбовозом. Він сповільнює швидкість, відривається від ескадрилі, й за ним залишаються білі клубочки. Що це? Це не вибухи пострілів із зенітної артилерії, ні. Ці клубочки, відкриваються, сповільнюють свій лет і, погойдуючись ген-ген високо дуже повільно летять вниз. Це парашути залоги літака. Вони білі, а один чорний, спочатку летять вкупі, а потім вітер їх розносить по цілому небі.

Під час одного нальоту бомбардували казарми, в яких ми розмістилися. Казарми вже й так були доволі знищені. Але тим разом мали щастя. Бомба не потрапила у будинок, а впала біля нього і вибухнула. Сила вибуху повибивала всі вікна у нашому кількаповерховому будинку, а малий автомобіль біля якого вона впала, навіть не ушкодила.

Ми мали свій «маршбефель», але його хлопці не здали і ніхто за нього не питався, тому могли йти до червоного хреста на залізничній станції і вибирати там маршові харчі, в додатку до харчів з кухні в казармах. Це вимагало тільки певної «зміни дати», на що службовці не звертали уваги.

Я тут дістав бланки «бецуґшайнів», карток на товари, і в нашій дивізійній канцелярії виповнив собі на сорочки, шкарпетки, цивільний костюм, і, очевидно, на офіцерську шапку. Але на тім скінчилося. По крамницях не було ніякого товару, і тільки в одній крамниці дістав я одну вилежану сорочку, завелику (добре, що не замалу). Товар був, але який крамар з купецькою жилкою хотів його продавати? В той непевний час, коли кінець війни був за рогом, хоч були й такі, що вірили в «таємну зброю» про котру пропаганда не забувала.

І одне і друге мали свій ґрунт. В американському полоні я прочитав, що німці були ближче до конструкції атомової бомби, ніж здавалося. З окремих місцевостей вони транспортували

частини до бомби в одне місце для остаточної продукції. Один транспорт їхав поїздом, а другий з такими самими частинами полетів літаком. І випадково той вагон альянти збомбардували, а літак збили. Довідавшись про це, один з нацистських лідерів — чи не Ґеббельс? — мав сказати: «В таких обставинах ми війну програли».

Щодо першого — купців: коли після війни в Німеччині проведено монетну реформу, через ніч порожні крамниці були завалені товаром. Купуй — аби нові марки. Мене товариш намовив купити сорочку, бо перший може дістати добру ціну. І дійсно, купив дуже дешево. Коли я її розпакував знову «набрався», бо це була залежана, бракована сорочка, в якій комірець мав дірку від заржавілої залізної припинки.

Я ночував у готелі, трохи в страху, бо ходили чутки, що партизани нападають на готелі і вбивають німецьких вояків, а мій «камерад» десь знайшов собі кращу квартиру і лишив цілу кімнату для мене. Стіни в цьому «готелі» були дуже тонкі, а в сусідній кімнаті жила німецька пара, яка кожного ранку мене будила. Коли було чути дзвоник будильника, вставав чоловік, тихо ходячи по кімнаті. Незабаром було чути його тихий голос, як він «будив» свою дружину. А за хвилину розносилися по цілому готелику стогони, плачі, нарікання жінки — вона не хотіла вставати так рано, вона хотіла ще спати, чому він її не залишить у ліжку, хай сам собі йде. Але чоловік далі наполягав і щораз частіше її перегукував, аж врешті все затихало — жінка вставала з ліжка, зрезиґновано замовкала.

Тут я зустрів свого товариша зі школи Романа Дражньовського. Ми були в одній сотні перед Бродами, але не всі могли поїхати на старшинську школу й він пройшов бої під Бродами, був у бойовій групі Вільднера, а тепер був поранений, хоч міг ходити. Він приходив до мене в готель і ми проводили час на розмовах, споминах з гімназії, вишколів, а найбільше він розповідав про бої під Бродами із такою образністю, ніби ще раз їх переживав… У таких моментах у моїй свідомості з'являлася і не затихала мелодія пісні: «Де ти бродиш, моя доле», яку залюбки на концертах співав наш гімназійний дует. Відтоді я полюбив її і запам'ятав слова. Одного разу я почав гомоніти цю мелодію, а Роман підтягував, і так ні з того, ні з цього, я затягнув повним голосом. Не зле вийшло.

Роман у шпиталі почав роман з одною медсестрою — чи не Олею на ім'я — і одного разу з нею відвідав мене. Приніс пляшку вина і ми запили нове знайомство. Це була відповідна хвилина на «прем'єру» нашого дуету. Я встав з крісла, випрямився, зачав дещо зависоким тоном: «Де ти бродиш…» Роман підтягнув своїм

голосом: «Де ти бродиш…» Я був дещо зійшов з тону, бо почав зависоко, Але співати не переставав. Роман дотримував мені темпу. Споглянув я на Олю, а вона дослівно душилася від сміху, а зустрівши мій погляд, розсміялася на повний голос. Так постав мій бурлескний номер, який я виконував для товаришів чи в гостині, що завжди викликало регіт.

Проблемою було знайти «відповідного» партнера: він мусив бути баритон, знати цю пісню досконало, виконувати мелодію, згідно з нотами, толерувати мої «модуляції», власні «варіації» та імпровізації. Деякі партнери, що хотіли спробувати дует, реготалися вже після першої стрічки, були такі, що не. мали «толеранції» до такої форми «мистецтва» й не хотіли продовжувати другого куплету.

Врешті приїхав штаб дивізії і нас скликав на обговорення. Під час обговорення несподівано до канцелярії увійшов командир дивізії генерал Фріц Фрайтаґ. Привітавшись, він кожному офіцерові подавав руку, а мене якби не завважив…

Ми отримали завдання підшукати відповідні квартири для частин дивізії; я — для нашого куреня. Отримали ми ровери й моя команда, зложена з десять стрільців, під командуванням десятника В. Давидяка, поїхала поїздом в призначений нам курінний район. Далі ми добиралися роверами чи ходили пішки по селах і оглядали, де можна б було примістити сотні. Звичайно це були шкільні будинки, якщо вони ще на це надавалися. Бо як тільки військо призначувало школу на квартиру, часто наступного дня вона горіла. Або вибирали такі будинки, в яких сяк-так можна було примістити військо, коні й військове спорядження.

У Словенії панувала інша атмосфера, як у Словаччині, де краще було, ніж в нас вдома — в Галичині — крамниці повні споживчих товарів, життя спокійне, відносно безпечне, хоч відбувся «путч» — повстання комуністів. Населення приязно ставилося до нас, слов'ян, нас гостили, вітали, — не було ворожнечі.

У Словенії панував «воєнний партизанський стан» — тут ніхто не був певний за своє життя, чоловіків призовного віку мобілізували до німецького війська — це територія райху, а багато пішло в ліс: одні до «четніків», другі — до «тітовців». Наші передові команди під час розшуків за квартирами зустрічалися з «четніками» — монархістами під командуванням генерала Дражі Міхайловіча, та «тітовцями» — комуністами маршала Йосипа Тіто.

Безстрашному Давидякові, який постійно «плював балак», своїм особливим львівським жаргоном, встрілило до голови, на

власну руку піти в околицю, взявши з собою одного чи двох вояків. Коли вони зайшли до хати, прийшли тітовці. Він якось «вибалакався». Казав, що вони ще не знали, хто ми й як нас трактувати. І мене скортіло теж піти на ескападу. Взяв з собою кілька хлопців, але ми повернулися, правда пізно увечері, без пригод.

Своє завдання я виконував, як міг. В цьому помагали, чи служили порадами, місцеві німецькі власті, урядовці яких мешкали в укріплених будинках, з вартою, й озброєні по зуби, бо боялися за своє життя. Назначив я села, в яких будуть розміщуватися сотні й батальйон, але не міг рішитися, котра сотня мала йти до котрого села. Хотів я для своєї сотні якнайкраще, але не знав, чи краще буде, як вона стоятиме в горах чи на долині. В темпі мусів прийняти рішення, начальник штабу дивізії затверджував план постою і, звісно, не хотів його міняти.

Так наша сотня вступила до села, що примостилося у долині. Привітавшись після довшої розлуки зі мною, сотенний дає мені 500 корон. Щойно тоді я собі пригадав, що як мене назначили провідником передової команди по полудні, уже вранці я мусив від'їжджати. Тож не мав можливости нічого купити за словацькі корони, яких у мене назбиралося кілька сотень. Я лишив '500 корон, прохаючи, щоб він купив товар, якого в райху не було, тобто деяких харчів, як от: мадярську паприковану солонину, першосортну ковбасу, солодкі лікери й т. і. Він не купив нічого, виправдуючися, що мав забагато на голові. Знаючи його службові й позаслужбові обов'язки, я повірив.

Що ж, я поїхав до Марібору, щоб корони виміняти на райхсмарки. Коли в банку я їх виміняв, підступила до мене якась жінка й попросила виміняти для неї закордонні гроші, які вона мала, бо цивільним особам банк такої послуги не робив. Я це зробив і був задоволений, що моя вояцька особа зробила добре «цивільне діло».

Найгірше прийшлося сотні поручника Михайла Карпинця. Сотня вдень не добилася до свого постою в горах. Коні не могли витягнути стрімкою дорогою кухні й обоз. Треба було десь знайти й позичити волів. А воли повільні, тому сотня прибула на свої квартири пізнім вечором, як було темно. А саме тут на них посипався вогонь. Перестрілка тривала доволі довго, аж врешті якось «договорилися»: до того самого села прийшли вермахтівці. На щастя, не було втрат.

Тут — не Словаччина. Треба було пильнуватися, службу, виконувати обережно, на розвідку ходити ще обережніше. Мою чоту, на нещастя, призначено для охорони великої електростанції над річкою Дравою. Варта — нудна рутина, служба безустанна.

Одноманітність. Все одно, вояки привикали й до таких обставин, і на стійці навіть засинали. А за таке занедбання службового обов'язку — польовий суд, якби хтось зголосив до начальства. Тому на варту йшло, як правило, по двох вояків разом.

Потужна висока гребля електростанції рівночасно була мостом через річку. Єдиною розвагою для вояків була зустріч з цивілістами, коли вранці і увечері робітники, переважно жінки, проходили крізь вартівню на другий берег до праці чи поверталися додому. Вартові мали право обшуковувати підозрілих і часом, більше для жартів, ніж через дійсне підозріння, вояк «погрожував» молодій дівчині, що буде її роздягати, бо виглядає, що під її блузою сховані гранати…

Найбільш страшно було, коли приходив вночі летунський алярм. Тоді гасло електричне світло і можна було очікувані нападу партизанів. Електростанція була освітлена вночі, щоб було видно на вирубаному від дерев поясі, чи хтось не підкрадається з лісу. Довкола електростанції буй колючий дріт, заряджений електричним струмом.

Одного пополудня «забаглося» мені довідатися, що є кругом електростанції, і я зібрав кільканадцять добровольців та й пішов на розвідку. Іти в один бік було добре, але коли треба було повертатися, я втратив орієнтацію, не знав де опинився в цих горах і лісах. Карта нічого не помагала. Мовчки провадив я свою групу невідомо куди, йдучи навмання через кручі і стрімкі береги, «після компасу» «ін альгемайне ріхтунг», як німці казали — в «загальному напрямі», в якому я сподівався дійти до нашої електростанції. Вже почало темніти, а потім і зовсім потемніло — а в лісі, в горах це викликає почуття тривоги і розпачу і … одчайдушності І ми одчайдушно йшли навмання і… побачили електричне світло нашої станції здаля, що крізь галуззя дерев поблискувало, мов зірки. Незабаром з електростанції нас забрали, бо приготовлялися до великого «айнзацу Доннерветтер» — бойова дія, закодована як «Громовиця». Ніхто не знав, що таке «Доннерветтер», куди нас знову кинуть, аж прийшов нагло наказ: «Вирушати!»

«Доннерветтер»

Бойова дія «Доннерветтер» відбулася в горах, у погоні за партизанами — бо за ким іншим?

Ми в горах. На долах починає тепліти, дерева зеленіють; в горах на верхах — сніги, холод. Тут весна, тепло прийдуть пізніше. Ми йдемо з гори на гору — далі і далі — невідомо куди… Сотні дістають з батальйону денні накази — дійти до такої-то цілі. Спимо просто неба. Наша сотня поділена на чоти — кожна чота дістає денні накази. Незабаром я дещо примудрився «ходити до цілі». Маю карту, але що з неї за користь? Вона великого масштабу, то можна орієнтуватися з неї в певному напрямі. А як заблудиш? До кого по вказівки? Ти сам серед диких гір.

Отож, моя чота отримувала завдання дійти до такої-то цілі. Я зупинявся в першому поселенні, де жили люди — ми зустрічали й порожні садиби — й питався: «Куди йти до такого-то села. А куди до іншого?». Отримавши відповідь, я питався інших про інші дві, а то й три місцевості. Люди, звичайно, давали нам вірні інформації (це можна було провірити з карти), а тоді ми рушали в протилежному напрямі до нашої наміченої цілі, а за селом дугою завертали на правильний напрям. У такий спосіб ми зменшували можливість довідатися цивільним людям про наш маршрут, про який могли б повідомити партизанів, а ті зробити б нам засідку. Така небезпека чигала нас на кожному кроці — й серед лісу, без зв'язку до сотні чи куреня, ми були б вибиті до пня.

По дорозі зустрічали ми інші сотні, інші чоти з інших куренів, з інших полків. Всі давали собі раду, як могли й як уміли. Поручник Карпинець, колишній офіцер польського війська, не ділив сотні, а йшов цілою сотнею — всі разом.

«Як можна в такому терені ділити сотню? — казав, коли ми його раз зустрінули. — Це може бути засада!» Він брав з собою місцевого «провідника», тобто мужчину, який знав околицю, і не відпускав його аж осягнув свій денний етап. Зустрічали ми групу гранатометників, яка конем тягнула по снігу важку цівку. Хоч така практика ніби не дозволена, але хто з вояків міг нести її на своїх плечах у стрімких горах, загрузаючи у снігах?

Для ходи в горах потрібні добрі черевики. А ми не мали їх. Отримували старі й зношені. Якось я придбав нові черевики ще й жовті. Виглядали дуже добре, підошви, шкіра — нові, незношені Але… шкіра пропускала воду, як конопляне полотно. По сухих дорогах було не так погано, а коли ми вийшли на снігом покриті верхи, в моїх черевиках хлюпала вода.

— Черевики треба добре намазати будь-якою мазюкою, — повчають мене хлопці. І десь роздобули якоїсь товстої речовини — одразу покращало.

Жодних партизанів ми не надибали — мусили десь позникати або їх тут не було. Зупинялися ми в таких сільцях, де ніхто не бачив вояка ще від австрійських часів. Про ті часи пам'ятали лише старі люди. Всі дивувалися, що ми тут, в таких закутинах, робимо. По хатах ми не заставали молодих хлопців чи мужчин — або жінки, або діти, або старці.

Остаточно ми дійшли до своїх вихідних становищ, з яких ми мали робити «облаву» на партизанів — зганяти їх на застави в долах. Командир батальйону Курцбах взяв мою чоту на охорону його штабу. Відразу наказав мені з одною групою йти узбіччям гори на лівому флангу, а другу групу відправив на праве узбіччя. Сам з штабом і третьою групою помандрував хребтом.

Я взявся виконувати його наказ дослівно — пішов диким узбіччям. Важко було йти по стрімких схилах, оминати скелі, переступати через повалені дерева — ми, горства вояків, опинилися самі, серед диких Альп. Я нетерпеливлюся, підганяю своїх вояків, але не всі однакових сил, зупиняються, томляться, відпочивають… Йду наперед, не оглядаючись. Нарешті обертаюся — нікого не видно. І прийшлося мені повертатися до них. Щойно тепер: до голови по розум! Пнемося на хребет і після втомливого зусилля, перепочиваємо… А тут, на лихо, побачив, що з сусідньої гори в долину посувається у нашому напрямку широка розстрільна вояків у чорних уніформах — до того ж їх кілька сот. Чи це, не дай Боже, партизани? Дивлюся через далековид, дивлюся без далековида, аж очі вилазять… але задалека віддаль, щоб розпізнати, хто вони. Хлопці лежать тихо з посоловілими очима. Мені душа пішла в п'яти: що робити, якщо вони ворожі партизани? Ховаємося за велику скелю — приготовані на найгірше. Чорні постаті зближаються, вже йдуть вгору…

Слава Богу, — мало я не вигукнув з радости, але опановано кажу: «Це німці».

Вояки «люфтваффе» — летунська частина у синіх мундирах, які серед голих дерев здаля виглядали зовсім чорними. Хлопці ожили, загомоніли. Закурили. Навіть жартують. Вітаємося з першими «люфтваффівцями», обмінюємося словами, й вони йдуть у свій назначений напрям, а ми наздоганяємо Курцбаха. І незабаром наздогнали, коли штаб зупинився на обід. З ним була і решта нашої сотні.

Моя чота знову в поході, під вечір зупиняємося й приготовляємося на нічліг. Як звірі, підшукуємо відповідне місце, ламаємо соснове галуззя на «ложе», запалюємо кілька вогнів,

довкола котрих по двох, спершись плечі в плечі, накриваємося коцами і дрімаємо.

Вздовж хребта гори палають вогні. Як колись за татарського лихоліття вогнями попереджали народ, що насувається дика орда, так ми тепер «попереджаємо» партизанів: «Іду на ви!?» Курцбах тепер дістав нове завдання: піти на Белу Печ, гору, де наші вояки потерпіли поразку й були вбиті й поранені від партизанського вогню. Пішли ми снігами на ту гору.

Коли ми дійшли, було під вечір. Заквартирували в порожній колибі, а командир вислав мене з чотою розвідати, подивитися, чи щось ми побачимо на горі, чи ще є там партизани. Я йду з вояками, сніг під ногами чистий, білий-білий — нічим не поплямлений. Тут і там видно сліди звірів, але людських слідів, крім наших, які залишаємо за собою, нема. Я побачив широку поляну, а на ній велику колибу.

Я розділив чоту й одну групу післав на розвідку позаду колиби. Група безшумно зникла в лісі. Ми засілися поза деревами й обсервуємо хату. Група пішла лісом на другий бік поляни. Нічого незвичайного не запримічуємо. Підкрадаємося ближче. Тихо… тут порозкидана змерзла картопля, порожні гільзи. Входимо всередину. Порожньо. Йдемо ще дещо в глибину лісу й вертаємося на місце, де мали зустрітися з нашою другою групою, але їх ніде не видно. Я був затурбований, однак треба поспішати до місця постою.

Коли ми повернулися і я здав звіт Курцбахові, він мене насварив: чому я в такій ситуації розділив чоту на дві групи, і каже далі:

— Ваша друга група прийшла скоріше. Вона не знала «паролі» (клички) й тому вартовий вистрілив та вбив одного вояка. Що ж тепер? Я збентежився, кров сплила з мого лиця.

— Сідайте, — сказав Курцбах лагідніше, частуючи мене цигаркою. — Справа не така трагічна. Вартовий вистрілив, але нікого не вбив, ані не поранив. Хай це буде наука на майбутнє.

Згодом ми довідалися, що командира куреня, який спанікував, гавптштурмфюрера Зальцінґера, «звільнено» з його посту й назначено на офіцера для особливих доручень. («Без доручень» — насміхалися). Для нього це був тяжкий удар.

Ще під час цих дій до нашої сотні приділили одну чоту з Волинського легіону. Це були «партизани» з Волині, які якимось чином прибули до дивізії. На поляні їх «привітав» командир батальйону Курцбах. Вони були одягнені в різні уніформи: деякі у цивільних райтузах і чоботях, деякі у військових мундирах; мали вони різне озброєння. Було видно, що Курцбах дивився на це «військо» з не дуже великим захопленням, не міг втриматися від

саркастичного повторювання: «командир» «командир», коли почув, що вони називають своїх підстаршин командирами. (У німецькій армії командирами називали тільки тих, що командували куренями або більшими військовими частинами). Але ми з ними відразу заприятелювали, для нас вони були наші вояки, хоч не мали повного німецького озброєння і обмундирування. Цікаві були їхні розповіді про Волинь, про їхні дії. Все це було далеке і хвилююче. Завжди згадували свого поручника Ворона, якого німці взяли з дивізії як закладника і розстріляли, бо вояки легіону спочатку прибули до дивізії, а згодом не хотіли включитися до неї, коли побачили, що це з'єднання з німецьким командним складом. Частина легіону навіть перейшла в ліс з наміром повернутися в Україну.

Дещо докладніше про леґіон довідався я після війни) Леґіон, відомий теж п. н. «Український леґіон самооборони», постав як партизанський загін в березні 1943 року на Крем'янеччині, на Волині, з завданням охороняти українське населення перед німцями та польськими й совєтськими партизанами. Леґіон належав до організаційної системи ОУН під проводом полк. А. Мельника. Коли в червні 1943 року прийшло до сутичок з партизанами ОУН під проводом Ст. Бандери, леґіон прийняв пропозицію німців перейти під їхнє командування. У липні 1944 року леґіон перейшов на польську територію, а в лютому перевезено його поїздом до Словенії, щоб включити до української дивізії. Однак велика частина вояків подалася в ліси, щоб за допомогою югославських партизанів-четників повернутися в Україну. Але четніки, замість помагати, зголосили командуванню дивізії, де легіонери знаходяться. Врешті, після переговорів та вияснень, вони погодилися на включення до дивізії. Німецьке командування пообіцяло нікого не карати, проте політичного провідника легіону, хорунжого Романа Кивелюка — «Ворона», який їхав до штабу дивізії, вбили, мовляв, він утікав. Леґіон нараховував приблизно 600 людей і складався з чотирьох сотень.

Сотенний не розділив призначену до нашої сотні групу вояків-волиняків по окремих чотах, а затримав їх під своїм особистим командуванням, і з ними почав «лазити» по горах — так між собою ми називали бойові дії у горах. Моя та інші чоти теж «лазили» по горах в пошуках партизанів. Хто тих партизанів міг побити? Вони могли нас легше ліквідувати, якби трапилася нагода. Ми, маленька горстка вояків, йшли, як фаталісти, не думаючи про вчорашній день ані про завтрашній. Щастя нас не покидало, не натрапляли на партизанів.

Він зі своїми партизанами мав особливий успіх. Хвалив своїх

хлопців-партизанів, що вони не бояться нічого, спиналися по скелях, як справжні альпіністи, і в одному сховку «винюхали» радіостанцію. З високих скель позносили все приладдя надолину, таскали важку апаратуру і нічого не розбили. Іншого дня несподіванка: наш сотенний нагороджується залізним хрестом другої кляси. Це ж неабияка подія! З штабу куреня приїжджає бричка по сотенного і по мене. Вручення відбулося врочисто, як христини дитини. Чорний хрест висів на чорно-червоній стяжці, яку заселили через петельку ґудзика спереду піджака. Його треба було так носити 24 години. Згодом носилося тільки стяжку. Після церемонії було прийняття для старшин штабу і нас двох. Був коньяк. Я випив дві чарки. Мені в голові закрутилося і стало приємно. Приємність була короткотривала, бо повіки почали клеїтися до сну. Мною заопікувався офіцер адміністрації, добряга. Коли ми від'їжджали, він підсадив мене до брички і поїхав з нами. Коли я злазив, похитуючись, він з землі наставив руки, як мати малій дитині, кажучи: «Ком рунтер, кінд» (злази, дитино). Нагадалося мені, як у старшинській школі командир називав нас дітьми. Що ж, ми ще діти, але вже відповідальні за життя людей.

Сотенному у бричці зробилося недобре і він почав вертати просто на залізний хрест. Згодом я йому нагадав ту пригоду в бричці, кажучи, що хрест належався волинякам, а не йому, то вища сила так «скомпрометувала» його хрест.

На Словенії було доволі «добровільних» і «примусових» дезертирів. Декому надоїло «ходження по муках» — в горах. Декого обставини заставляли тікати, коли він опинився серед тітовців, деяких партизани прямо викрадали і за ними зникав слід. Часом патрулі знаходили помордованих наших вояків без одягу і без зброї.

До моєї чоти сотенний призначив якогось німця-есеса, який чудом потрапив до дивізії. Він був молодий, високий, понад два метри, здоровий чоловік. Тільки дещо дивна була його мова і поведінка. Ніби нічого особливого, але в розмові з» ним відчувалися нотки байдужості, зневіру. Одного дня він зник і ніхто не знав, де подівся. За дезертирство карали смертю — розстрілом. Потім вже не розстрілювали вояків, а вішали на «сухій гілляці». Це вже діялося під кінець війни, на фронті, де карали німці за будь-яку провину, ніби хотіли перед своїм упадком показати ще свою владу і силу.

В одній екзекуції я брав участь. Це сталося, мимохідь, коли командир сотні відомив мене, що буде розстріл одного нашого конюха, а я буду командувати розстрільною групою. Не надумуючися, я не спротивився, і згодом цю сумну подію переживав доволі гірко.

Тоді я здав собі справу, що я маю дві протилежні риси вдачі чи характеру, котрі мене турбують: я виконую кожний наказ «дослівно», в деталях, як його зверхник подає, навіть, якщо такий наказ, можна б «облегшити», чи навіть зігнорувати. І я, як виявилося з розстрілом цього вояка, майже панічно боюся вбити людину. А це ж війна… Ось через виконування — дослівне — наказу Курцбаха я мало не пропав у горах, коли був в охороні його штабу. Згодом в першому наступі на фронті, ми потерпіли втрати, знову через дослівне виконування наказу! Тепер я боявся, що при розстрілі я зможу бути змушений «убити» людину…

Цього конюха військовий суд засудив на кару смерти за «невиконання» наказу. Сотенний був його «оборонцем» на суді, але справа була наперед «пересуджена», як він сказав. Цей конюх був перед тим «пуцером» одного хорунжого. Він був старший, невисокого росту, але його розум не розвинувся вище п'ятилітньої дитини. Очевидно, його перенесли, як конюха, до нашої сотні. Він не дбав за свій «вояцький вигляд», часом не хотів виводити свого коня на збірку, часом плакав, як мала дитина. Під час одної збірки біля шляху, над'їхав командир полку Панір. Він належав до такого типу командирів, що все щось невлад зауважив, щоб тільки накартати чи покарати «винуватця». Очевидно, конюх вже одним своїм виглядом впав в око Паніра. Він підступив до нього й наказав стати наструнко, мабуть, давав йому й інші «накази». Зрозуміло, що конюх не уявляв собі в своїй дитячій голові, яка-то перед ним «шаржа» й що вона від нього хоче, тим більше, що Панір говорив німецькою мовою. І «не виконував» його наказів. Суд — і розстріл!

Коли зголосилося п'ятьох стрільців до виконання розстрілу, мені стало моторошно: ану ж розстрільна команда не уб'є засудженого відразу, і я муситиму віддати останній «ґнадешус» — «милосердний постріл»? Цього я боявся. Тому з командою провів вправу й просив, щоб добре націлювалися, щоб відразу конюх був убитий і не мучився.

Вранці ми вийшли за село. На поляні серед лісу, вкритій білим снігом, стояв білий стовп. Поручник Михайло Карпинець, командир іншої сотні був, екзекуційним офіцером. Він обставив горби довкруги трьома скорострілами для безпеки, на всякий випадок. Привезли засудженого, але ще не було священика. Карпинець нетерпеливиться. Наказав починати. Двох вартових ведуть конюха, тільки в білизні, босого, прив'язують за руки ззаду до стовпа, зав'язують білою хустиною очі. Він починає плакати, тихо-жалісно, підхлипуючи час-до-часу голосніше. Священика нема… Карпинець подає мені знак рукою. Я командую: «До плеча кріс! Вогонь!» — Бах! Бах… — рознеслося по лісі й залунало

високо в горах… Підійшов лікар і ствердив, що розстріляний мертвий. З'являється з полку священик, поквапно підбігає до мерця, відправляє останній ритуал… Ця картина ще довго мене переслідувала…

Можливо, що й не варт описувати такий макабричний епізод розстрілу. Однак, це була буденщина в німецьких збройних силах. Для «втримання дисципліни» німці розстрілювали за найменшу провину. Один дивізійник розповідав після війни, що коли він служив у вермахті, його було призначено до команди в Берліні, яка «виконувала свою службу» тим, що щоденно розстрілювала вояків, засуджених на кару смерти. Я сам бачив документальний телефільм, в якому один німець розповідав, як він у 1945 році повішав на галузі дерева свого кузена, хоч тепер уважає, що ні за цапову душу. Однак тоді він думав, що виконував патріотичний акт.

Подібну драконічну методу втримування дисципліни застосовувано в британських збройних силах під час 1-ої світової війни. Коли прийшла до Галичини вдруге радянська влада, з-поміж мобілізованих до Червоної армії певну кількість ректрутів розстрілювано в перших днях… Так розстріляно Мирослава Чайковського з мого села, — розповів мені пізніше його син, який саме тоді народився. В американській армії розстріляно тільки одного вояка за цілий час 2-ої світової війни. Про його долю Голлівуд випустив фільм.

Почало тепліти. Сніг зникає, але на горах він ще видніє білими шапками. Ми далі в походах, у горах. Ось ідемо, сонце яскраво світить, а тут, нізвідки, оповив нас туман, такий густий і білий, що нічого не видно на один крок. Туман білий, а заступив сонце. Моторошно йти в такій білій «темноті». Обережно, повільно пнемося вгору. Вже на верху. Несподівано вияснилося, засяяло сонце. Під нами безкрайньою хмарою розпростерся густий білий туман, прибравши чудернацькі форми, що нагадували хвилі на розбурханому океані, з якого спиналися, мов острови, верхи гір.

Коли ми вернулися з цієї «прогулянки», на нас чекав новий наказ: маршируємо на південь, марширує цілий 31 полк і один дивізіон артилерії з нами; переходимо річку Драву, далі річку Саву, а потім ще якусь річку. Врешті доходимо до річки, за якою розлягаються майже бездеревні схили гір. Тут зустрічаємо частину Російської освободітєльної армії. До нас підходить один їхній вояк-українець. Він розповідає, що десь там на горі є летовище партизанів і там, мабуть, перебуває сам Тіто, а за тою горою — вже Трієст і Середземне море.

Німці пробували здобути гору й летовище, але їм це не під

силу, в кожному наступі поносили великі втрати, їхня частина тільки час до часу вистрілить з артилерії у тому напрямі, а тітовці їм «відповідають» своїми стрільнами. А поза тим спокійно. Він хотів би прилучитися до дивізії, не хоче повертатися до «власівців».

А нам сотенний приніс новину: ми тут заквартировуємо, нам підвезуть «фаустпатрони», міни та інші вибухові матеріали для здобуття бункерів, ми будемо тут вправлятися у здобуванні партизанських бункрів, а потім підемо в наступ на цю гору. Я поглянув на вершину, з якої усе видно, як на долоні, і мені не хотілося думати про майбутні дні, хоч Андріятичне море манило. Там тепер мало бути вже тепло, можна було б скупатися. Прийшли мені на гадку наші княжі лицарі, які ходили «до Дону коней напувати», а ми будемо «черпати шоломами воду» з Адріятику. Дійдемо?

Але як приповідка каже: «Вояк стріляє — а Бог кулі носить». Ми ще не вистрілили жодного разу, як прийшов наказ: «Негайно, поспішним маршем, вертатися!»

Маршируємо день і ніч, спимо по ровах, чи де вигідніше місце, по годині-дві, їмо під деревами нашвидку, часом ховаємося, де попало, коли надлітають літаки. Приляжеш до землі й відразу засинаєш. Проходимо по 70 кілометрів на добу. Я вибиваюся з сил; сотенний дає мені свого, коня. Сиджу в сідлі дрімаючи, кінь, мабуть, теж дрімає, бо час-до-часу шпортається й треба його голову підсмикувати вуздечкою.

Однієї ночі приходить до мене сотенний, говорить тихо, але резолютно: прийшло повідомлення, щоб ми були готові роззброїти німецьких офіцерів. Це повідомлення прийшло до нього усно. Чекати на докладніший наказ! — додав і зник у темряві. Чекав я на наказ і не дочекався…

Уже після війни я прочитав копію «наказу», від 3. 4. 1945 року, Максима Рубана (Миколи Лебедя), який очолив Закордонне представництво УГВР і під кінець війни підпільно перебував на теренах Австрії. Крім відповідного пропаґандивного вступу, «наказ» складався з 7 пунктів, в основному наказувалося відірватися від німецького командування.

3. Марш Дивізії, з'єднань чи груп повинен проходити на захід, по змозі теренами, де діють національні партизани.

6. До часу переорганізування, відірвання й переходу в самостійне діяння, Дивізія оформлюється самостійно під керуванням тимчасового Командування, аж до затвердження її Закордонним Представництвом УГВР і включення в ряди УПА.

Хтось на одній копії того наказу згодом дописав: «Цікавий документ, але нераціональний».

Слід додати, що дивізія була на фронті й йшли заходи для створення Української Національної Армії. 25 квітня її командувач генерал Павло Шандрук заприсягнув вояків дивізії на вірність українському народові та її формально включив в УНА.

Чи інструкції мого сотенного були пов'язані з тим наказом?

Ми під Любляною. Це місто просто сховалося за колючим дротом — валами колючого дроту. Над містом, на стрімкій горі, стоїть замок, дивиться, немов з нас глузує. Хтось каже, що там головна квартира Тіта.

Маршируємо далі, тепер вже знаємо куди — на фронт в околицю Фельдбаху — там вже інші полки дивізії зводять бої з Червоною армією. Де той Фельдбах? — думаю собі. Врешті дійшли. Зупиняємося просто неба під якоюсь горою. Це — «Штраднер коґель», — каже наш командир. Завтра йдемо в наступ здобути цю гору.

Вояки відпочивають, отримують амуніцію, сплять, щоб відпочити перед наступом і бути свіжими.

Вночі йдемо під гору, на вихідні становища. По дорозі всі старшини нашого куреня сходяться, ніби на нараду, а насправді, щоб бути разом, щоб набрати відваги перед першим нашим боєм. Між нами є вояки, що вже були у боях — під Бродами, в Червоній армії, але їх небагато. Більшість перший раз напередодні бою, фронтового вогню противника. Нічого не думаю. Нагло над головами засвистіла куля, відбилася і, скиглячи, загубилася у темноті. Наш гурт, як перелякані перепелиці, розбігся, повертаючись до своїх відділів.

Ми вже на вихідних становищах. До ранку ще далеко. Перед нами клекотить фронт, де час-від-часу засвідчуються на небі сухі блискавки. Клекіт, буркотіння, невиразні й тривожні звуки. Вояки примістилися у якійсь колибі, де тепліше, притулилися до купи і сплять. Не всі можуть влізти всередину, решта чекає на ранок надворі. Ніхто не вкопується. Я собі думаю, що якби ворог знав, що тут зібралося стільки війська і посипав би по нас мінометним і гарматним вогнем, завтра вранці не було б кому йти у наступ. Але краще про це не думати. Перед ранком приходить сотенний і дає нам, своїм чотовим, накази: наша сотня на самому правому крилі наступу — далі нікого нема, моя чота — на правому крилі сотні, а в резерві вояки-волиняки, які далі залишилися окремою групою. Ми вже залягли в розстрільній лаві, на краю лісу. Переді мною чисте рівне поле, а з лівого боку ліс. Моя чота якраз перед чистим полем.

Я ще добре не роздивився, як над нами шумлять гарматні набої. Один набій розривається перед нашою лавою. Хтось кричить, кляне — може поранений? Наказ: вперед!!!. Ми

вистрибуємо і по нас сиплеться вогонь з рушниць і кулеметів. Я піднімаюся і біжу вперед. Падаю, дивлюся на всі боки: там вже ранений, ось тут, мабуть, мертвий. Дивлюся назад: де волиняки? Вони не піднялися до наступу, лишилися на краю лісу. Чому вони не йдуть до переду? Вони в лісі не вкопані, а там щораз густіше видно димки від вибухів. Ворожий вогонь спрямований на наші вихідні становища — ворог добре знає, куди цілити.

Дивлюся, як вояки підстрибують і чимдуж біжать до лісу. Тільки до лісу, бо там можна сховатися від вогню, там ворожі обсерватори не бачитимуть нас. Скоріше до лісу! Чому нас тут розмістили перед чистим полем і наказали йти в наступ? Чи нам треба було «здобувати» ті кількасот метрів чистої галявини?

Нарешті ми в лісі. Біжимо вперед, наздоганяємо решту сотні. Але нам, щоб пройти цих кількасот метрів, довелося заплатити дорого. Все військо наліво від нас було в лісі і дуже швидко посунулося вперед. Я біжу, не оглядаючись. Мене опанувала якась дивна сила і несе вперед. Я не оглядаюся ні на сторону, пі на зад, а тільки біжу, біжу вперед просто себе. Вбігаю на край лісу і бачу кількох червоноармійців на поляні; вони втікають перед нами до лісу. Я не зупиняюся і далі біжу, нічого не відчуваю аж — звідусіль сиплеться погонь, ляскотить, тріскотить, немов ламаються тисячі гілок у лісі. Нараз мені перед очима блиснуло — і я побачив тисячі іскор. Впав на землю і поліз у рів, виритий колесами возів по пільній дорозі.

Не пригадую, коли опам'ятався, лис відчуття таке, ніби збудився з дивного сну. Біля мене ще чотири вояки — вони бігли за мною і ми тепер опинилися посередині чистого поля у рівчаку. Всі ми тулимося до землі. Вогонь затих, здається довкруги дуже тих») Думаю, що робити. Вирішую, що звідси треба повертати» — і до лісу, бо тут ми «застрягли» надобре. Тут ми не можемо лишитися до вечора — перед нами цілий день і невідомо де — буде фронтова лінія. Дивлюся на своїх вояків, ;і вони мовчки дивляться на мене, ніби запитують: «Пане поручнику, пощо ви сюди забігли і нас сюди запроторили?»

Мені соромно і боляче. Хай би я вже сам тут опинився. Чому вони мають бути зі мною? Але це триває тільки мить. Треба діяти.

З нами стрілець Коваль. Спокійний — він пройшов бої під Бродами. Він має кріс і до кріса прилад для вистрілювання малих гранат. Прикручує його спереду цівки, встромлює гранату. Заряджує замок спеціальним патроном, підсувається до берега рова, націлює кріс під відповідним кутом і вистрілює. Під лісом маленький клубок диму, ледве чути вибух, ніби на сміх. Я маю автомат-кулемет, чеського чи іншого виробу, до якого пасують німецькі магазини з кулями. Підсуваюся під берег і пускаю

серію… і бачу, як підривається земля… яких десять кроків спереду. От і снайпер з тебе! Натискаю курок ще раз… мій автомат затинається. Витягую магазинок і з люттю шпурляю назад себе.

Ми повземо цією в'їдженою дорогою до лісу як довго можна. На жаль, далі вже немає рова, немає ніякого заглиблення в землі, не видно жодної ямки, земля рівна, як стіл. Коваль тримається позаду. Він далі спокійно заряджує свій маленький «гранатомет» і цілиться. Знов видно маленький клубочок диму під лісом. В той момент я підриваюся із землі і біжу до грубезного дерева. Мені навздогін летять кулі, але я вже за деревом і вони врізаються в стовбур. Деякі відбиваються із диким звуком прошивають повітря. Я знову підстрибую і щосили біжу до рова, що знаходиться перед лісом. Мить — і я у безпечному місці. За мною біжить один вояк — до дерева, до рова. За ним другий і третій. Всі щасливо прибігли до лісу. За деревом схований Коваль. Він прибіг останній. Він вискакує з-за дерева і падає підбитий. З лісу посилюється стрілянина. Не чути поодиноких пострілів, а все зливається у суцільне протяжне виття. Біля Коваля розриваються кулі, попадають в нього… Він здригається раз-по-раз.

Я дивлюся у відчаї, як він лежить, притулившись до землі, ніби хоче заритися в неї, влізти, сховатися, але його тіло вже не рухається, лежить лицем до землі, а біля нього кріс.

Ми хочемо його витягнути. Один вояк стрибає до дерева і ховається за нього, але його зустрічає такий навальний вогонь, що годі щось вдіяти. На дереві розміщується наш кулеметник Юрків. Він пускає серії по противнику. В той час інший вояк сміливо робить ще одну спробу забрати тіло Коваля. Але наш кулемет мовкне, а ворожий вогонь посилюється. Кулеметник важко поранений. Із стрільців, що пробували забрати тіло — Коваль не може бути живий — ще двоє поранені. Дивлюся на Коваля й дорікаю собі за власну глупоту. Це найчорніший, найтрагічніший для мене день.

Ми залягли у глибокому яру, що дугою простягається у лісі. Тут безпечно від куль. З лівого боку долітають гамір, вигуки, крики… Прямую туди. За закрутом залягла ціла сотня з іншого полку. Вояки нерухомо лежать на дні яру та на його схилах. Командир сотні біжить з пістолетом в руці вздовж яру і щось командує. Ніхто не реагує…

Забираю свою чоту і йдемо дозаду. Несемо поранених. Ось решта нашої сотні — теж іде назад. Зупиняємося, появляються санітари, перев'язують поранених. Юркова несуть до тилу. Зупиняюся біля сотенного. Він каже, що будемо тут вкопуватися.

— На верху гори? — питаюся. — В лісі?

— Так, — відповідає, — такий наказ…

Дехто з вояків починає копати своїми малими і тупими лопатками окоп. Коріння дерев перешкоджає і робота йде важко, тупо, без ентузіязму.

Я оглядаю околицю. Йду на боки й бачу залишені рушниці, шолом. Ось там важкий кулемет залишили наші вояки — думаю, треба його забрати, пригодиться в обороні.

Беру ще двох стрільців і прямую до нього. І враз чую як тепло розливається по моїй лівій руці. Глянув на неї, а вона уся в крові. Я і не звернув уваги, подумав, що галузка зламалася на дереві, а це був розрив гранатометного стрільна. Відламок відсік мені палець, який тримався тільки на м'язах і шкірі руки, і вп'явся мені в литку. Двох вояків, які йшли зі мною по кулемета, теж поцілили уламки — одного в коліно, другого в ногу. Ось одна граната і троє поранених. Я перебираюся із свого маскувального мундиру в сукняний, прибуває санітар, який забандажовує мою руку. Тепер вона виглядає як боксерська рукавиця. Я віддав сотенному далековид, автомат.

— Що ж, для тебе війна вже скінчилася, — сказав сотенний.

Я попрощався і пішов з іншими пораненими до дивізійного санітарного пункту, що знаходився у великому будинку на низькій горі позаду фронту. Коли прийшов до санітарного пункту, сонце вже лягало за обрій. Моєї пораненої руки ніхто не перев'язав, ані не оглянув. Тільки санітар вийшов і надворі дав мені ін'єкцію проти правця, що може заразити тіло через рани. Мені було байдуже і я нічого не домагався. Сівши під домом, я поглянув надолину, звідки прийшов. Там рядами, розкиненими по цілій долині, йшли наші вояки. Вони відступали, посувалися повільно, гусаком, один за одним. Здаля не видно було поодиноких вояків і кожний ряд видавався велетенською гусеницею.

Ще того самого дня мені доручили одну групу легкопоранених, які могли йти, і ми відправилися на залізничну станцію, щоб якось доїхати в тил, до дивізійного шпиталю. На залізничній станції не курсували особові поїзди, тому ми примістилися в якомусь порожньому вантажному вагоні і так» доїхали до місця призначення. Поїзд просувався повільно, у вагоні була тільки наша мала група в одному куті, а в другому кілька лопат — і все.

Врешті ми добралися до дивізійного шпиталю, що примостився у якійсь школі: всі кляси були перемінені на шпитальні кімнати. Тут мені розрізали бандаж, але нічого не робили з раною, тільки наново перев'язали і сказали чекати на транспорт. Тут я переночував і зустрів кулеметника Юркова, що

був поранений десь близько нирок. Згодом знову ми зустрілися в Канаді.

Прибула вантажна машина і мене та ще кількох поранених повезли на залізничну станцію до шпитального поїзду. Тут я вперше побачив жахливі наслідки війни: повний поїзд поранених, одні важко, інші легше; одні сидять понуро, мовчки, сумно і зболено дивляться на довкілля; інші поводяться якось дивно, ніби нічого крім них немає на світі; треті стогнуть і тихо схлипують, а один вояк так і в'ється посередині вагону. Він з болю весь час крутиться, стогне, виє, кричить і проклинає. «Він дістав постріл у живіт», — пояснює хтось. Всі інші поранені сидять під стінами. А на цілий поїзд немає жодного лікаря.

Врешті поїзд рушає. Але швидко знову зупиняємося. Не знаю де ми і не допитуюся. Приїздить вантажна машина, декого викликають, а між ними і мене, й везуть до якоїсь школи. Тут мене вже оперують.

Вермахтівський лікар оглядає мою рану. Мене ведуть на операційний стіл. Я слухняно виконую все, що мені кажуть: глибоко вдихаю і рахую: 99, 98, 97,…. чому не один, два, три? І враз думка пропадає… Пробуджуюся у великій залі. Біля мене той самий лікар. Він молодий і, ніби виправдовуючись, каже, що не міг врятувати мені мого пальця — мусів ампутувати.

Знову приїжджає машина і мене відвозять до курортної місцевости, над озером, неподалік міста Філлях.

У кімнаті, де мене прилаштовано, вже є хорунжий Міська Лудчак. Мабуть, тут стараються разом приміщувати старшин з тої самої частини. Міська легко поранений в ногу. Кусок шрапнелі вийнято і він вже ходить. З такою раною можна йти в «огонь і воду», — думаю собі. Тож не дивно, що Міська залицяється до грекині Аніти, старшої медсестри. Два інших пацієнти в нашій кімнаті — старий гауптман, офіцер ще з першої світової війни, і молодий лейтенант. До нас приходить на партію шахів хорунжий Пилип Трач, у якого я ще ні разу не виграв.

Молодий лейтенант поранений в палець, це мале поранення, менше, ніж моє, він має цілий палець, а я свій втратив. Він має «щастя» на війні, якщо на війні взагалі існує щастя. Пройшов він цілу воєнну кампанію, був поранений в голову — куля пройшла крізь мозок і нічого йому не заподіяла, тільки дещо стратив зір в лівому оці й тепер носить окуляри. Він нетерпляче чекає на кінець війни і повернення додому.

Гауптман вермахту належить до іншої категорії людей: він воював у першій світовій війні, а у другій боровся у запіллі, проти партизанів. Його поранено в рам'я і він теж має «щастя», що його війна застала в тилу. А не в Югославії, де він провадив свої

«воєнні дії». Про ці дії він радо розповідав, не підозрюючи, що ми, українці, інакше сприймаємо «німецькі дії». Він радо говорив, як був комендантом в одному містечку Югославії і йому донесено, що на нього планується замах. Що ж він робить? Бере 60 закладників і каже, що стратить їх, якщо населення не виявить змовників. Очевидно, що населення не виявило їх, бо як воно могло знати таку таємницю. І чи взагалі змовники були? Тому він вивів усіх закладників на ринок, зігнав мешканців містечка на показову розправу.

Усіх їх повісили, але для «більшого ефекту» він ще постановив вибрати з лав «глядачів» п'ятьох додаткових закладників. І йшов сам і вибирав. Коли дійшов до одного чоловіка, що виглядав підозріло, довго дивився йому в очі і той почав втікати. Того серба схопили і теж повісили. «Останнє його слово було — ма… ма… — може кликав на допомогу маму», — закінчив свою розповідь гауптман і засміявся на повний голос.

Понад нами часто літали альянтські літаки, але ми не ховалися, бо вони не обстрілювали будинків, на дахах яких були вивішені червоні хрести. Біля цих колишніх пансіонів над озером лежав битий шлях, яким на роверах їздили цивільні люди. А серед них і жінки. Одного ранку я вийшов прогулятися. їде молода жінка на ровері. Дорогу їй заступає офіцер з козацьких відділів. Він у німецькій уніформі з відзнаками для вояків східних народів, що різнилися від німецьких. (В дивізії носили такі самі відзнаки, як німецькі частини). Жінка зупиняється. Вояк до неї щось говорить… російською. Вона його не розуміє, червоніє, сідає на ровер. Він хапає за колесо, але пускає… з прокльоном. Побачивши мене, каже: «Ех, вона не так поводилася б в Югославії».

— Там, де ми стояли, був порядок, — розповідає російською мовою.

— Кожному воякові, що появлявся на дорозі, зустрічні цивільні люди — старий і малий — кланялися і скидали шапки, не так, як тут ґерманки.

Далі він хвалився, як козаки галопом їхали на конях в атаку, на ходу стріляючи з кулеметів — і ніхто не міг встояти перед ними.

Прийшли наші Великодні свята. Проголошено по радіо, що німці підписали безумовну капітуляцію 7-го, капітуляція 8-го, а 9-го відступають на східному фронті. Нам дали по кубикові вина, червоного, солодкого. Скуштував і вино мені дуже засмакувало. Як ніколи… Я пив повільно, смакуючи… Голова мені закрутилася і я на хвилину забув про кінець війни, про все… Аж якийсь німець нагадав, радісно вигукнувши:

— Кінець війни! Можеш вертатися «нах гаймат» — додому!

Прийшов день капітуляції. Нас, легко поранених, звільняють з шпиталю.

— Йди, зголосися до свого місцевого шпиталю, — кажуть.

Міcько загубив свою військову книжку на фронті чи залишив в обозі, пішов до канцелярії, де йому видали спеціяльну картку, на якій було видруковано «Замість військової книжки», й написали ранґу «лейтенанта», замість «ваффен-унтерштурмфюрера». — «Видно там щось знають», — подумав я собі, маючи на увазі совєтів і теж пішов по такий «ерзац-зольдбух». Однак мені видали тільки посвідку, що я був у цьому шпиталі теж з ранґою лейтенанта.

Нам видали харчів на кілька днів і по пляшці коньяку на особу. Ми вирушили в дорогу пішки. Куди? На захід. Наша група — німці гауптман і лейтенант, та тепер «лейтенант» Міcько і я — повільно йшли битим шляхом. Усі ми повідривали пагони, офіцерські облямки й відзнаки, хоч і так було видно, що там були нашивки, бо сукно під ними не було виблякле, як на цілому піджаку.

Під вечір ми зупинилися в якійсь порожній школі, наші німецькі «камерами» були в доброму настрої, особливо гауптман, і на його пропозицію ми зробили останній «камарадшафтсабенд», тобто витягли наші скупі запаси харчів, які отримали в шпиталі, по пляшці коньяку і все поставили на стіл і засіли до «гостини». Я, очевидно, випив одну чарку й мені закрутилося в голові, тому нічого не пам'ятав з подальшої забави.

Вранці ми йшли далі, повільно, крок за кроком. Зупинялися то тут, то там. В одному місці ми зупинилися над потоком. Помилися, поголилися у чистій холодній воді. Я роззувся і мочив ноги, відчуваючи, як звичайна вода може додавати людині стільки нової енергії і бадьорості.

Мені забажалося витягнути з кишені всі свої документи й світлини. Багато їх не було: відпис матурального свідоцтва, виказка гімназійна з моєю фотографією ще хлопця з другої кляси гімназії, тобто коли мені було 15 років, дві-три світлини з війська, паспорт СРСР, свідоцтво старшинської школи, посвідка з шпиталю, військова книжка. Це, мабуть, усе. Чомусь я почав без надуми робити чистку своїх документів. Найперше почав я дерти паспорт СРСР. Дер я його на малі шматки і кидав у потік. Струмок швидко забирав кожний клаптик паперу… Подивися на свідоцтво з старшинської школи, прочитав оцінку — «надається на офіцера» без особливих успіхів -«достаточно», як казали в Галичині. Із світлин викинув одну — оту, на якій стояв я і мій чотовий, а між нами молода словачка, що була закохана в чотового і побожно

вдивлялася в нього, відвернувшись від мене. Отже, тут був я зайвий… На кінець зняв з шиї «еркеннунґсмарку» — алюмінієву плиточку овальної форми, на якій були витиснуті номери особистої ідентифікації та назва частин, в якій видано цей значок. Його носив кожен вояк на шнурку на шиї. Коли вояк був убитий, цю плиточку переламлювано посередині — одну половину посилано до архіву, а другу з ідентичними цифрами запитувано при вбитому для евентуальної пізнішої ідентифікації тіла. Я переламав плиточку й «архівну» половинку викинув у потічок. Тоненька бляшка, погойдуючись, осіла на дно, ніби не хотіла розставатись зі мною — я ще живий. Другу половину, яка мала б залишитися при моєму тілі, викинув геть.

Усе це я нищив інтуїтивно, не замислюючись і не застановляючись. Мабуть, хотів позбутися усього цього, що нагадувало війну, що спричинило стільки терпіння і трагедій. Не викинув тільки військової книжки, бо це була моя особиста виказка.

ВІЙСЬКОВІ СТУПЕНІ

Зброя СС	Вермахт	Українські
Schütze	Schütze	стрілець
Oberschütze	Oberschütze	старший стрілець
Sturmann	Gefreiter	вістун
Rottenführer	Stabsgefreiter Obergefreiter	старший вістун
Unterscharführer	Unteroffizier	десятник
Scharführer	Unterfeldwebel	—
Standartenjunker	Fähnrich	десятник-підхор.
Oberscharführer	Feldwebel	чотовий
Hauptscharführer	Oberfeldwebel	булавний
Sturmscharführer	Stabsfeldwebel	—
Standarten-Oberjunker	Oberfähnrich	чотовий-підхорунжий
Untersturmführer	Leutnant	хорунжий
Obersturmführer	Oberleutnant	поручник
Hauptsturmführer	Hauptmann	сотник
Sturmbannführer	Major	майор
Obersturmbannführer	Oberstleutnant	підполковник
Standartenführer	Oberst	полковник
Oberführer	—	—
Brigadeführer	Generalmajor	генерал-майор
Gruppenführer	Generalleutnant	генерал-хорунж.
Obergruppenführer	General der Infanterie, Artillerie, etc.	генерал-поручник
Oberst-Gruppenführer	Generaloberst	генерал-полковник
Reichsführer	Generalfeldmarschall	генерал-фельдмаршал